Śląskie Sprawozdania Archeologiczne
Tom 57, s. 155–190 Wrocław 2015
DOI: 10.17427/SSA15010

JAKUB WANOT[a]

GŁOWY-TROFEA KULTURY NASCA

Abstract: Presented article, based on the results of the latest archaeological research and the analysis of cataloged objects, provides a multi-faceted characteristic of the phenomenon of decapitation and ritual use of so-called trophy heads by the Nasca people. Interdisciplinary studies have allowed documenting the fact of intentional selection of individuals intended to be sacrificed. This paper includes the results of osteological examination to determine the diverse age and sex distribution of the individuals, as well as to identify evidence of trauma, diseases and a presence of intentional anterioposterior cranial modification. The results of the traceological analysis have allowed to reconstruct the complex trophy heads preparation methods and the restoration of the intravital appearance of decapitated individuals through the various thanatopraxy treatments. Investigation of the social identities and geographical origins of the victims was made possible by the newest results of laboratory analyses of the ancient DNA isolated from each trophy head and the measurement of strontium, oxygen and carbon isotope data. Analysis of the cataloged archaeological material has allowed testifying the diverse sources of the Nasca trophy heads, as well as a various methods of preparation and preservation. Many different ways of the severed heads deposition have been distinguished, so various attempts have been conducted to interpret the meaning of each cache. Furthermore it has been revealed that the preparation methods and objectives also could be widely different. Various types of local differentiations have been perceived within the river valleys of the southern coast of Peru or even inside each archaeological site. These o bservations suggest that the preparation of the trophy heads phenomena was not homogeneous across the southern coast of Peru. Also the function of examined objects underwent multiple changes during hundreds of years of the Nasca culture development process. Results obtained in presented paper clearly demonstrate that investigated phenomenon was likely much more characteristic for local environment than has been assumed.

Keywords: trophy heads, Nasca culture, skulls, decapitation, beheading, human sacrifices, war trophies, votive deposits, Peru, tanatopraxy, cadaver dissection, cranial deformations, head hunters, ritual murder

[a] J. Wanot, j.wanot@gmail.com, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław.

1. WSTĘP

Dla osób, które zawodowo nie zajmują się archeologią Nowego Świata, rozwijająca się na południowym odcinku peruwiańskiego wybrzeża kultura Nasca jest niejako synonimem prekolumbijskiego Peru. Jej medialność wynika z faktu, że na obszarze obejmującym dorzecze Rio Grande występują monumentalne geoglify, znane jako linie z Nasca. Fakt ten jest niewątpliwie jednym z tych czynników, które spowodowały, że kultura ta jest jednym z najintensywniej badanych zjawisk cywilizacyjnych prekolumbijskiego Peru.

Oprócz geoglifów, na obszarze Nasca zachowała się też bardzo dużo innych pozostałości, z których najbardziej charakterystyczna jest wielobarwna ceramika. Ponadto, panujące na omawianym terytorium warunki pustynne zakonserwowały dużo materii organicznej, w tym szczątki ludzkie, wśród których znajdują się również wypreparowane głowy, w literaturze przedmiotu określane mianem głów-trofeów.

Zjawisko dekapitacji i wykorzystywania odseparowanych od ciała głów było stosunkowo powszechnie stosowaną praktyką wśród społeczności starożytnego Peru. Świadczą o tym nie tylko pochówki samych czaszek oraz pozbawionych głów ciał ludzkich, ale też motyw wypreparowanej głowy, występujący w ikonografii wielu kultur prekolumbijskich. Zwyczaj preparowania ludzkich głów obserwowany był jeszcze na początku XX wieku wśród autochtonicznych plemion Amazonii. Zjawisko to u żadnej społeczności, nawet w przybliżeniu, nie osiągnęło takiej skali, jaką obserwujemy we wczesnym okresie przejściowym na obszarze południowego wybrzeża Peru.

2. PROBLEMATYKA GŁÓW-TROFEÓW NA TERENIE ANDÓW CENTRALNYCH

Na wstępie należy zaznaczyć, że nie każda głowa oddzielona od korpusu jest tym, co określa się jako głowa-trofeum. Elementem definiującym ten typ znalezisk są ślady „intencjonalnej obróbki". Chodzi tutaj o powiększenie otworu wielkiego *foramen magnum*, pozwalające na usunięcie tkanek miękkich z mózgoczaszki, jak też o wykonanie otworu w kości czołowej, służącego do umocowania sznura, pełniącego funkcję uchwytu (Verano 2003).

Niewątpliwie geneza zjawiska „intencjonalnej obróbki głów ludzkich" sięga epoki preceramicznej. Dowodzą tego ryty z II tysiąclecia p.n.e., pokrywające ściany kompleksu ceremonialno-obrzędowego w Cerro Sechin (Mendoza 1970). Z tego też okresu pochodzą wyobrażenia oddzielonych od korpusu głów, występujące na ceramice kultury Chiripa z obszaru Altiplano, a także na nieco późniejszych wyrobach kultury Pukara, której epicentrum znajdowało się w północnej części Altiplano (Hastorf 2003; Szykulski 2010; 2013).

Przedstawienia głowy wiążą się też z cywilizacją Chavín. I tak, fasada tzw. Nowej Świątyni (*Templo Nuevo)* w Chavín de Huántar miała, wystające ze ściany, kamienne głowy o cechach antropo- i zoomorficznych – tzw. *cabezas-clavas* (Tello 1942). Część

badaczy uważa je za wyobrażenia kapłanów lub strażników świątyni (Reichlen 1973; Burger 1984; 1992), inni sugerują z kolei, że są to trofea wojenne (Tello 1942). Wyobrażenia ludzkich głów spotykamy też w ikonografii kultur Cupisnique oraz Moche na północnym wybrzeżu Peru (Sutter, Cortez 2005; Hill 2006). Na południowym wybrzeżu, wyobrażenia tego typu pojawiają się już w materiałach późnej fazy rozwoju kultury Paracas i to zarówno w ikonografii malarskiej naczyń, jak i we wzornictwie tkanin (Engel 1957; Cáceres 2005).

W odniesieniu do samych znalezisk wypreparowanych głów-trofeów, na szczególną uwagę zasługuje najstarszy obiekt tego typu, prawdopodobnie związany z późną fazą rozwoju kultury Chinchorro (około 1900-1550 lat p.n.e.). Odkryto go na pustyni w południowej części peruwiańskiego wybrzeża – *Costa Extremo Sur* (Guillén 1992; Szykulski 2010). Obiekt ten ma otwór w kości czołowej oraz resztki sznura, ponadto jest pokryty warstwą gliny, a w oczodołach znajdują się wymodelowane gałki oczne (ryc. 1)[1].

Ryc. 1. Głowa-trofeum z obszaru Costa Extremo Sur (Szykulski 2010)

Nieco inny charakter miały obiekty pochodzące z datowanego na lata 1300-1000 p.n.e. stanowiska Asia, na peruwiańskim wybrzeżu środkowym (dolina Omas), gdzie odkryto 52 jamy ze szczątkami ludzkimi. Wśród nich znajdowało się siedem odseparowanych głów, zarówno dzieci (4), jak i osobników dorosłych (3). Jedna z nich nosiła ślady trepanacji, inna miała ślady nacięć, interpretowanych jako ślady po skalpowaniu (Tung 2007a). Wszystkie traktowane były jak pochówek, tzn. złożono je do grobu

[1] Obiekt ten, przypuszczalnie najstarsza głowa-trofeum z terenu starożytnego Peru, nie doczekał się jednak dokładniejszych analiz, badań antropologicznych, ani nawet szczegółowego omówienia.

wraz z matami i innymi darami (Engel 1963)[2]. Jednakże na żadnym egzemplarzu nie odnotowano otworu w łusce czołowej ani śladów rozbicia podstawy czaszki.

Również w Chavín de Huántar odkryto depozyt czterech głów ludzkich, należących do dwóch mężczyzn (55/60, 20/35 lat), kobiety w wieku 14/17 lat oraz do półtorarocznego dziecka. Badania izotopowe wykazały, że szczątki należały do przedstawicieli miejscowej ludności, być może członków jednej rodziny. Wydaje się, że znalezisko to należałoby wiązać z kultem przodków. Także i w tym przypadku nie znajdujemy śladów modyfikacji *postmortem* (Burger 1984; 1992). Kolejna odseparowana czaszka, należąca do dorosłej kobiety, została odkryta w tunelu prowadzącym do Galerii Ofiar (*Galeria de las Ofrendas)*, tzw. Starej Świątyni (*Templo Viejo)* w Chavín de Huántar (Reichlen 1973). Była ona otoczona kręgiem, składającym się z 40 dziecięcych zębów mlecznych, co zdaje się wskazywać na rytualne/symboliczne znaczenie (Burger 1992). W kości czołowej znajdowała się owalna szczelina, a otwór wielki nosił ślady intencjonalnego poszerzania. Jest to więc zapewne jeden z najstarszych przykładów głowy-trofeum (Reichlen 1973; Tung 2007a). Warto jednak zauważyć, że nieregularne krawędzie otworu, podobnie jak i jego asymetryczna lokalizacja, budzą szereg wątpliwości.

Natomiast na należącym do kultury Moche stanowisku Dos Cabezas z doliny Jequetepeque, na północnym wybrzeżu, odkryto 18 głów, bez śladów modyfikacji, złożonych w obrębie świątyni (Cordy Collins 2001; Verano *et al.* 1990). Na stanowisku tym zarejestrowano również pochówek mężczyzny, który w lewej ręce trzymał ceremonialne ostrze *tumi*, a przy prawej nodze znajdował się gliniany model głowy. Być może chodzi o grób kapłana, składającego ofiary z ludzi (Verano *et al.* 1990)[3]. Ponadto, na stanowisku Huaca de la Luna w dolinie Moche odkryto też dwie czaszki, przekształcone w naczynia, prawdopodobnie wykorzystywane podczas uroczystości (Verano *et al.* 1990). Obie miały szereg nacięć powstałych podczas usuwania tkanek miękkich, a jedna miała otwory wywiercone w gałęziach żuchwy. John Verano, analizując ikonografię kultury Moche, doszedł do wniosku, że obiektem kultu były jednak nie tyle czaszki/głowy, co raczej krew, a czaszki miały służyć do spożywania lub też przechowywania krwi ofiar (Verano *et al.* 1990).

Z obszaru kulturowego Paracas, rozciągającego się na południowym wybrzeżu Peru, znane są także wypreparowane głowy-trofea. Dla większości z nich nie ma informacji odnośnie, towarzyszącego kontekstu tej kultury. Wydaje się również, że niektóre znaleziska tego typu, przypisywane wczesnej fazie rozwojowej kultury Nasca, w rzeczywistości mogą być obiektami należącymi do kultury Paracas (Silverman 2002; Proulx 2006; Orefici 2012).

Badania archeologiczne prowadzone w ostatnich latach w dolinie rzeki Mantaro, w górskim regionie Ayacucho, doprowadziły do odkrycia wypreparowanych głów

[2] Różnice w ilości wyposażenia oraz jakości materiałów tekstylnych, skłaniają do wniosku, że chodzi tutaj o osoby o różnym statusie społecznym (Engel 1963).

[3] Należy nadmienić, że w ikonografia Moche znajdujemy sceny przedstawiające odcinanie głów żyjącym osobnikom za pomocą noży tumi.

przypisywanych kulturze Huarpa (Finucane 2008)[4]. Na należącym do tej kultury stanowisku Nawinpukio znaleziono 8 rozbitych czaszek osobników obojga płci. Badania antropologiczne potwierdziły, że przynajmniej 4 z nich noszą ślady modyfikacji *perimortem*. Na materiale osteologicznym stwierdzono rozbite podstawy czaszek, otwory w kościach czołowych oraz ślady nacięć, interpretowane jako dowód usuwania tkanek miękkich (Finucane 2008).

Znaczna liczba odkrytych głów-trofeów przypisywanych jest też cywilizacji Huari, której epicentrum znajdowało się w dorzeczu Mantaro (Tung 2007a; 2007b; 2008; Tung, Knudson 2010; Socha 2013). Również w ikonografii tej kultury właśnie wizerunki głów-trofeów stanowią jeden z najbardziej rozpowszechnionych motywów (Carod-Artal 2012). Najbardziej znaczące znaleziska tego typu pochodzą ze stanowiska Conchopata w Ayacucho oraz z La Real i Beringa w dolinie rzeki Majes (Tung 2007a, 2007b, 2008; Tung, Knudson 2010; Socha 2013). Również na stanowisku Jincamocco, w obrębie największego placu, odkryto głowę kobiety otoczoną kręgiem kamiennym (Tung 2007a). Czaszka miała trzy intencjonalne otwory, znajdujące się w prawej kości ciemieniowej i w okolicy szwu wieńcowego, co wzbudza kontrowersje w zakresie ich interpretacji (Tung, Knudson 2010; Carod-Artal 2012).

Podobnych wątpliwości nie budzą czaszki odkryte na stanowisku Huari w Conchopata (Tung 2007b). Głowy-trofea znajdowały się w dwóch depozytach zlokalizowanych pod klepiskami budowli (Socha 2013). Pod podłogą owalnej struktury odkryto 21 głów, natomiast pod charakterystycznym dla kultury Huari D-kształtnym placem znajdowało się 10 głów i fragmenty naczyń z przedstawieniami wojowników trzymających głowy – co zdaje się sugerować, że chodzi o trofea wojenne (Tung 2007b, 2008). Należy jednak zwrócić uwagę na osobliwy układ szczątków. Głowy zostały chaotycznie wrzucone do jam, a większość nosi ślady przepalenia i zgnieceń. Być może były one, podobnie jak ceramika, poddawane celowemu niszczeniu o charakterze rytualnym (Tung 2008; Socha 2013)[5]. Na niektórych czaszkach stwierdzono nacięcia, prawdopodobnie ślady po usuwaniu tkanek miękkich.

Warto też zauważyć, że tylko 8 głów-trofeów nie pozbawiono kości potylicznej, a w sześciu przypadkach zaobserwowano niewielkie otwory w obrębie części podstawnej kości (Tung, Knudson 2008; 2010). W Conchopata odkryto również oddzielone od reszty czaszki kości potyliczne, co może sugerować, że były one noszone jako samodzielny obiekt. Patyna pokrywająca kości oraz wypolerowane brzegi świadczą, że były one użytkowane przez długi czas, być może pełniąc funkcję amuletów.

Inną cechą charakterystyczną było umiejscowienie otworu w kości czołowej. Te w większości znajdowały się w okolicy *bregmy* – punktu styku szwu wieńcowego i strzałkowego, a więc znajdowały się znaczenie wyżej niż w przypadku głów-trofeów kultury Nasca. Uwagę badaczy zwróciły również otwory wywiercone w gałęzi

[4] Należy zwrócić uwagę, że to właśnie kultura Nasca wniosła znaczący wkład w ukształtowanie się stylistyki kultury Huarpa (400-700 n.e.), będącej poprzedniczką cywilizacji Huari (Szykulski 2010).

[5] Głowy są podobne pod względem wielkości, co sugeruje celowy dobór osobników przeznaczonych na ofiary (Tung 2007b; 2008; Carod–Artal 2012).

żuchwy, zapewne w celu przymocowania ich do czaszki. Spośród 9 głów z zachowaną żuchwą, w trzech przypadkach zaobserwowano otwory tego rodzaju (Tung, Knudson 2008; 2010).

Również w kulturze Nasca dbano o przymocowanie żuchwy do czaszki, jednakże nie wywiercano otworów, a jedynie obwiązywano sznurkiem gałęzie żuchwy (Williams *et al.* 2001). Należy zauważyć, że w kontekście rozwoju cywilizacyjnego społeczeństw Andów Centralnych właśnie obszar kulturowy Nasca jest tym regionem, gdzie obserwujemy największą liczbę znalezisk określanych mianem „głowa-trofeum".

3. BADANIA NAD PROBLEMATYKĄ GŁÓW-TROFEÓW Z OBSZARU NASCA

W Peru za moment narodzin nowożytnej archeologii uznaje się wykopaliska, prowadzone pod koniec XIX wieku przez archeologa Maxa Uhle (1906, 1914). Badacz ten postrzegany jest jako odkrywca kultur Nasca i Moche. On też jako pierwszy zainteresował się wypreparowanymi głowami ludzkimi znajdowanymi na stanowiskach Nasca, zwracając uwagę na ich podobieństwo do słynnych *tsantsa*, a więc pomniejszanych głów ludzkich, preparowanych przez Indian Jivaro, z selwy na pograniczu Ekwadoru i Peru. Uhle (1901) zakładał też, że głowy znajdowane na obszarze Nasca były trofeami wojennymi, a występowanie w kości czołowej intencjonalnie wykonanych otworów oraz spinanie igłami kaktusa ust i powiek stało się podstawą do sformułowania pojęcia „głowy-trofeum", nadal funkcjonującego w literaturze przedmiotu.

Nieco inną koncepcję dotyczącą tego zagadnienia prezentował odkrywca kultury Paracas – Julio César Tello[6]. W przeciwieństwie do Uhlego wyraził on opinię, że obiektów tych nie należy interpretować jako trofea wojenne, wskazując jednak na ich niezaprzeczalny związek ze sferą wierzeń. W myśl jego opinii tzw. głowy-trofea stanowiły raczej symbol władzy religijnej i militarnej. Jednocześnie zauważył, że obecność głów kobiet i dzieci, z intencjonalną deformacją powszechnie występującą u ludności Nasca, raczej przeczy teorii, że głowy są trofeami zdobytymi na wrogach (Tello 1918).

Heinrich Ubbelohde Doering (1958; 1959) na stanowisku Cahuachi odnalazł pochówek mężczyzny wyposażonego w 9 wypreparowanych głów. Według odkrywcy, fakt ten przemawiałby za opinią, że depozyty tego typu mogły stanowić element złożonych rytuałów, być może związanych z kultem zmarłych (Doering 1959; 1966). Natomiast brazylijska etnolog Vera Penteado Coelho zwróciła uwagę na mylący charakter pojęcia „głowy-trofeum". Jej zdaniem ceremonialna funkcja wypreparowanych głów jest bezsprzeczna, jednak brakuje dowodów wiążących znaleziska tego typu z ekspansją terytorialną i działaniami wojennymi – tym samym postulowała stosowanie określenia „głowy rytualne" (Coelho 1972)[7]. Vera Coelho, wraz z Máximo Neira Avendaño,

[6] Badacz ten jest również autorem powszechnie obecnie akceptowanej koncepcji, że wykształcenie się kultury Nasca nastąpiło właśnie w oparciu o kulturę Paracas (Tello 1959; Vaughn, Van Gujseghem 2008).

[7] Pojawiające się postulaty tego rodzaju są powodem pewnego chaosu pojęciowego. Choć w literaturze przedmiotu termin głowy-trofea *cabezas trofeos* stosowany jest najczęściej, to spotykamy również

dokonała też szczegółowej analizy informacji odnośnie do odkrytych głów-trofeów kultury Nasca. W oparciu o jej wyniki doszła do konkluzji, że staranne preparowanie głów, mające za zadanie zachowanie wyglądu zmarłego, a także próby konserwacji i długotrwałe przechowywanie tych obiektów, przemawiają raczej za kultem przodków (Neira Avendaño, Coelho 1972; Proulx 1999; 2001).

Odmienną opinię wyraziła Helaine Silverman (1986), prowadząca badania w Cahuachi, sztandarowym stanowisku kultury Nasca. Zwróciła ona uwagę, że wojna w oczach Very Coelho jest wyrazem konfliktu pomiędzy odmiennymi społecznościami, do których dochodziło w wyniku postępującej ekspansji terytorialnej. Natomiast Silverman postulowała istnienie zwyczaju rytualnych bitew, przypominających tzw. kwietne wojny Azteków (Orlove 1994; Arkush, Stanish 2005; Tung 2007). Jednocześnie twierdziła, że społeczeństwo kultury Nasca w żadnym wypadku nie musiało być homogeniczne, a rytualne obcinanie głów mogło się wiązać z wewnętrznymi konfliktami (Silverman 1993; 2002; Silverman, Proulx 2002). Helaine Silverman przedstawiła też koncepcję sukcesywnych zmian w rytuale oraz sposobach pozyskiwania i preparowania głów ludzkich. Według niej, analiza ikonografii i materiału archeologicznego sugeruje znaczące diachroniczne zmiany, zachodzące w społeczności i politycznym środowisku kultury Nasca. Zmianom tym mogły też podlegać przyczyny i cele preparowania głów ludzkich (Silverman 1986; 2002).

Dalszych informacji dotyczących samej kultury Nasca dostarczyły badania prowadzone od roku 1982 przez Włoską Misję Archeologiczną pod kierownictwem Giuseppe Oreficiego. Fundamentalne znaczenie dla badań nad monumentalną architekturą kultury Nasca miały niewątpliwie wykopaliska w Cahuachi (ryc. 2), największym centrum ceremonialno-obrzędowym tej kultury (Orefici 1992; 1993; Valdez 1994). W ich trakcie odkryto znaczną liczbę doskonale zachowanych głów-trofeów.

W latach osiemdziesiątych XX wieku antropolodzy Jose Pablo Baraybar i Andrea Drusini przeprowadzili analizę 78 głów kultury Nasca. W jej trakcie, oprócz śladów związanych z usuwaniem tkanek miękkich i preparowaniem głów, zaobserwowano też liczne ślady po urazach oraz precyzyjnie wykonanych nacięciach kości i skóry głowy. Sformułowali oni wniosek, że głowy prawdopodobnie pochodziły od wrogów, co nie wyklucza bezpośredniego związku tych obiektów ze skomplikowanymi obrzędami. Postulowano, że sam proces uśmiercania jeńców mógł przekształcić się w rytuał, a precyzyjne nacięcia mogą być śladami ceremonialnego upuszczania krwi przed dekapitacją (Baraybar 1987; Drusini, Baraybar 1991).

W roku 1993 dokonano spektakularnego odkrycia na częściowo zdewastowanym cmentarzysku Cerro Carapo, gdzie zespół archeologów i antropologów wyeksplorował jamę zawierającą 48 wypreparowanych głów, z czego 47 należało do mężczyzn

określenia: odcięta głowa *cabeza cortada*, oderwana głowa *cabeza cercanada*, wypreparowana głowa *cabeza preparada*, sztucznie zmumifikowana ludzka głowa *cabeza humana artificialmente momificada*, rytualna głowa *cabeza ritual*, jak i głowa-ofiara *cabeza ofrenda* (Uhle 1901; Tello 1917; 1918; Doering 1958; Proulx 1971; 1989; Coelho 1972; Baraybar 1987; Drusini, Baraybar 1991; Orefici 1992; 2012; Browne *et al.* 1993; Forgey, Williams 2003; 2004).

Ryc. 2. Centralny obszar monumentalnego stanowiska Cahuachi. Fot. J. Wanot

w wieku 25-40 lat. Na zębach stwierdzono ślady po odpryskach szkliwa powstałych *postmortem*, co dowodzi, że głowy nie zostały zdeponowane zaraz po przygotowaniu. Obserwacje te pozwoliły na weryfikację opinii odnośnie do sposobów preparowania oraz użytkowania tego typu obiektów (Browne *et al.* 1993; Verano 1995; 2003).

W ostatnich latach zaobserwować można wzrost liczby publikacji dotyczących głów-trofeów kultury Nasca. Prowadzone są również badania o charakterze interdyscyplinarnym, z wykorzystaniem metod statystycznych oraz najnowszych osiągnięć techniki, w tym również badań mitochondrialnego DNA (Forgey, Williams 2003; 2005). Prowadzi się analizy osteologiczne, połączone z badaniem diety, śladów urazów kostnych i biologicznych wyznaczników stresu środowiskowego (Tung 2007a; 2007b; 2008; Tung, Knudson 2008; 2010). Robione są też badania bioarcheologiczne, chemiczne oraz analizy zawartości izotopów strontu, tlenu i węgla (Finucane 2008; Kellner 2002: Knudson *et al.* 2009).

4. MATERIAŁY I METODY

Głównym celem tego opracowania jest przedstawienie koncepcji dotyczących samej definicji pojęcia głowy-trofeum, jak również ukazanie występowanie tego zjawiska na tle rozwoju społeczeństw prekolumbijskiego Peru. Jednocześnie rozważania skoncentrują się na znaleziskach tego typu z obszaru kulturowego Nasca, gdzie występowanie specjalnie przygotowanych głów ludzkich wydaje się być najbardziej rozpowszechnione.

W tym kontekście najbardziej istotne są rozważania dotyczące intencjonalnego doboru osób przeznaczonych na ofiary. W celu określenia społecznej tożsamości ofiar, analizie poddane zostaną wyniki osteologicznych, traseologicznych oraz fizykochemicznych badań materiału kostnego. Jednocześnie, na podstawie wyników analiz aDNA oraz badań zawartości izotopów strontu, węgla i tlenu, zostanie przedstawiona koncepcja dotycząca geograficznego pochodzenia osobników. Ważne jest także określenie – czy sposób preparowania, użytkowania i depozycji głów-trofeów był homogeniczny dla całego obszaru kulturowego Nasca i czy ewoluował wraz z rozwojem kultury. Istotne będzie również przedstawienie spójnych wniosków dotyczących funkcji i znaczenia głów-trofeów w kulturze Nasca.

Powszechne w ikonografii Nasca przedstawienia odseparowanych ludzkich głów oraz trofea odkrywane na stanowiskach archeologicznych peruwiańskiego wybrzeża świadczą o ogromnym znaczeniu tego zjawiska dla tamtejszej społeczności. Przy czym, w drugiej połowie XX wieku, nauce znanych było około 80 wypreparowanych głów kultury Nasca (Proulx 1971). Wraz z intensyfikacją badań, zwłaszcza w okolicach stanowiska Cahuachi, liczba znanych głów-trofeów sukcesywnie wzrastała. Już w publikacjach przełomu XX/XXI wieku podawana jest liczba około 100 głów-trofeów kultury Nasca (Verano 1995; Proulx 1999; DeLeonardis 2000). Na początku XXI wieku intensyfikacja prac badawczych przyczyniła się do gwałtownego wzrostu bazy materiałowej, czego przykładem mogą być zestawienia Arthura Aufderheide (2003), obejmujące 125 głów-trofeów oraz praca Tiffiny Tung (2007a), w której podaje się 151 obiektów. Warto jednakże podkreślić, że liczba znanych nauce głów-trofeów niekoniecznie przekłada się na liczbę obiektów poddanych specjalistycznym badaniom oraz jakość tychże badań.

Dotychczasowe analizy statystyczne w celu określenia społecznej tożsamości ofiar opierały się na analizie ograniczonej liczby obiektów, co powoduje, że zauważa się wyraźny dysonans. Niektóre głowy-trofea, jak te pochodzące z kolekcji Field Museum of Natural History w Chicago, poddane zostały szeregowi badań antropologicznych, laboratoryjnych, a nawet analizom aDNA (Forgey 2006; Knudson *et al.* 2009; Williams *et al.* 2001), podczas gdy w innych przypadkach nie zdołano nawet określić płci lub wieku osób (Doering 1959; Pezzia 1968; 1969). Ponadto, prace prowadzone w poszczególnych dolinach, częstokroć prowadziły do zgoła odmiennych rezultatów. I tak, udział czaszek kobiet w badanym przez Johna Verano materiale z okolic Limy wynosił zaledwie 6% całości (Verano 1995), podczas gdy w badanym przez Andreę Drusiniego materiale z okolic Cahuachi, udział kobiecych czaszek wynosił ponad 15% zbioru (Orefici, Drusini 2003). W tym kontekście na wyróżnienie zasługuje praca Tiffiny Tung (2007a), zawierająca najbardziej precyzyjne i aktualne ustalenia dotyczące płci oraz wieku osobników.

W niniejszej publikacji uwzględnionych zostało 176 głów-trofeów kultury Nasca, tak więc najbardziej reprezentatywna seria ze wszystkich dotychczasowych prac odnoszących się do tego zagadnienia (tabela 1). Materiały te pochodzą z siedmiu dolin rzecznych obszaru kulturowego Nasca i zostały pozyskane w trakcie badań

Tabela 1. Głowy-trofea kultury Nasca. Oprac. J. Wanot

Stanowisko	Dolina	Liczba	Chronologia				
			Paracas/Nasca 1	Nasca 2-3	Nasca 4-6	Nasca 7-9	B.d.
Aja B	Nasca	1	–	1	–	–	–
Cahuachi	Nasca	11	–	4	–	6	1
Cahuachi	Nasca	4	–	–	–	–	4
Cahuachi	Nasca	2	–	–	2	–	–
Cahuachi	Nasca	9	–	–	–	9	–
Cahuachi	Nasca	2	–	–	2	–	–
Cahuachi	Nasca	7	–	7	–	–	–
Cahuachi	Nasca	1	–	1	–	–	–
Cantayo	Tierras Blancas	2	–	2	–	–	–
Cantayo	Tierras Blancas	1	–	–	1	–	–
Cerro Carapo	Palpa	48	–	–	48	–	–
Cerro de la Cruz	Ica	13	13	–	–	–	–
Cerro Max Uhle	Ica	2	2	–	–	–	–
Chavina	Acari	17	–	–	–	11	6
Chavińa	Acari	1	–	–	–	–	1
El Pampon	Las Trancas	5	–	–	–	5	–
El Trigal	Nasca	1	–	1	–	–	–
Hacienda Majora	Nasca	1	–	1	–	–	–
Hacienda Ocucaje	Ica	2	2	–	–	–	–
Jumana	Nasca	6	–	–	–	6	–
La Marcha	Las Trancas	2	–	–	–	2	–
Las Canas	Nasca	1	–	–	–	–	1
Las Salinas	Nasca	1	1	–	–	–	–
Los Medanos	Las Trancas	14	–	–	–	14	–
Majora Chico	Nasca	2	–	2	–	–	–
Nieznane	brak danych	2	–	–	–	–	2
Nieznane	Nasca	3	–	–	–	–	3
Ocongalla West A	Nasca	1	–	–	–	–	1
Paredones	Nasca	2	–	–	–	2	–
Pinilla	Ica	7	–	–	–	7	–
Tambo Viejo	Acari	5	5	–	–	–	–
	Razem	176	23	19	53	62	19

Wykaz skrótów:
B.d. – brak danych; M – mężczyzna; K – kobieta; N – nieokreślona; 0-20, 20-45 – przedziały wiekowe; deform. – deformacja; naruszone – stanowisko naruszone przez *huaqeros*

Płeć			Wiek			Deform		Naruszone			Literatura
M	K	N	0-20	20-45	B.d.	Tak	B.d	Tak	Nie	B.d.	
1	–	–	–	1	–	1	–	–	1	–	(Williams et all 2001)
4	3	4	3	8	–	10	1	8	3	–	(Williams et all 2001)
4	–	–	–	4	–	–	4	–	4	–	(Tung 2007a)
1	–	1	–	2	–	–	2	1	1	–	(Strong 1957)
2	–	7	–	2	7	–	9	–	9	–	(Doering 1959; 1966)
2	–	–	–	2	–	2	–	–	2	–	(Sil\erman 1993)
2	4	1	1	6	–	3	4	7	–	–	(Drusini, Baraybar 1991)
–	1	–	–	1	–	1	–	–	1	–	(Bachir, Llanos 2006)
–	–	2	2	–	–	2	–	–	2	–	(Williams et all 2001)
1	–	–	–	1	–	1	–	1	–	–	(Kroeber, Collier 1998)
47	–	1	1	47	–	46	2	48	–	–	(Brown et all 1993)
–	–	13	–	–	13	–	13	13	–	–	(Pezzia 1968)
–	–	2	–	–	2	–	2	2	–	–	(Pezzia 1968)
6	1	10	1	16	–	11	6	13	4	–	(Neira A\endano, Coelho 1972)
1	–	–	–	1	–	1	–	1	–	–	(Tello 1918)
2	–	3	2	3	–	–	5	–	–	5	(Kellner 2002)
1	–	–	–	1	–	–	1	–	1	–	(Zevallos 2013)
–	–	1	–	1	–	1	–	1	–	–	(Tello 1918)
1	–	1	–	2	–	1	1	2	–	–	(Pezzia 1968)
–	–	6	–	–	6	–	6	6	–	–	(Pezzia 1969)
2	–	–	–	2	–	2	–	–	–	2	(Kellner 2002)
1	–	–	–	1	–	1	–	1	–	–	(Williams et all 2001)
1	–	–	–	1	–	1	–	1	–	–	(Tello 1918)
11	1	2	1	13	–	–	14	–	–	14	(Kellner 2002)
2	–	–	–	2	–	2	–	–	2	–	(Williams et all 2001)
2	–	–	–	2	–	–	2	2	–	–	(Tung 2007a)
–	–	3	1	1	1	2	1	3	–	–	(Tello 1918)
–	–	1	–	1	–	–	1	1	–	–	(Kroeber, Collier 1998)
1	–	1	–	2	–	1	1	2	–	–	(Williams et all 2001)
–	–	7	–	–	7	–	7	–	7	–	(Rubini 1957)
2	–	3	–	5	–	2	3	–	5	–	(Riddell 1986)
97	10	69	12	128	36	91	85	113	42	21	

archeologicznych oraz prospekcji terenowych, realizowanych w latach 1916–2013 (Tello 1918; Rubini 1957; Strong 1957; Doering 1959; 1966; Pezzia 1968; 1969; Neira Avendańo, Coelho 1972; Riddell 1986; Drusini, Baraybar 1991; Brown *et al.* 1993; Silverman 1993; Kroeber, Collier 1998; Williams *et al.* 2001; Kellner 2002; Bachir, Llanos 2006; Tung 2007a; Zevallos 2013). Wśród nich, zdecydowana większość została odkryta w obrębie zlewiska Rio Grande, w dolinach rzek Palpa, Nasca, Tierras Blancas i Las Trancas. Pozostałe obiekty pochodzą z doliny Ica i Acari. Analizowane głowy-trofea pochodzą z 21 stanowisk archeologicznych, przypisywanych różnym fazom rozwojowym kultury Nasca (ryc. 3).

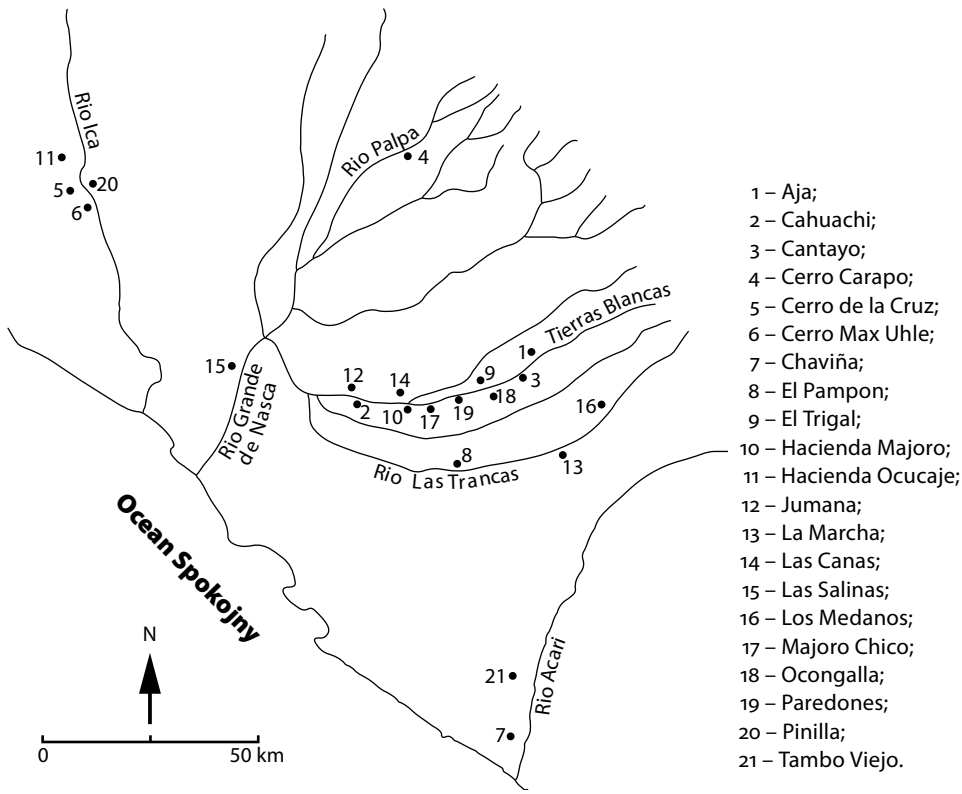

Ryc. 3. Stanowiska, w obrębie których odkryto głowy-trofea kultury Nasca. Rys. J. Wanot

5. ANALIZA SPOŁECZNEJ TOŻSAMOŚCI OFIAR

Badania antropologiczne oraz pomiary kraniometryczne dostarczają podstawowych informacji odnośnie do osób przeznaczonych na ofiarę. Uzyskane wskaźniki antropologiczne pozwalają na rekonstrukcję płci i wieku, a także śladów urazów oraz przebytych chorób. Niezwykle istotne jest także określenie skali zjawiska intencjonal-

nego deformowania czaszek. Natomiast laboratoryjne analizy zawartości poszczególnych izotopów umożliwiają określenie geograficznego pochodzenia poszczególnych osobników. Uzyskane wyniki mogą wskazać, czy istnieją dowody na celowy wybór osobników poddawanych rytualnej dekapitacji, oraz od jakich czynników ewentualny wybór miałby zależeć.

5.1. Wiek i płeć

Określenie wieku danego osobnika w momencie śmierci, na podstawie jego cech biologicznych, stanowi integralną część badań antropologii fizycznej oraz medycyny sądowej (Mays 2002; Pickering, Bachman 2009). Podstawę do określania wieku stanowią przede wszystkim te części kośćca, które ulegają zachodzącym z wiekiem zmianom morfologicznym. Do grupy tej zalicza się przede wszystkim spojenie łonowe, uchowate powierzchnie kości biodrowych, końce mostkowe żeber oraz nasady kości ramieniowych (Mays 2002). Precyzyjne określenie wieku na podstawie samej czaszki jest z kolei obarczone relatywnie dużym marginesem błędu. Dotychczasowe wyniki badań w tym zakresie wskazują, że określenie wieku zmarłego z dokładnością do jednego roku jest praktycznie niemożliwe. Obserwacja zmian zachodzących w ukształtowaniu poszczególnych cech morfologicznych struktury kostnej czaszki oraz zębów, pozwala jedynie na określenie przedziału wiekowego, w którym znajdował się dany osobnik (Williams *et al.* 2001).

W dotychczasowej praktyce, badacze, analizujący głowy-trofea Nasca, dla określenia wieku osobników analizowali wyrzynanie się zębów trzonowych, stopień atrycji koron zębowych oraz poziom obliteracji (zarastania) szwów czaszkowych (Aufderheide 2003). Umożliwiło to określenie wieku 140 osobników spośród 176 analizowanych. Przy czym, w ponad 82% udało się określić jedynie przedział wiekowy, tzn. kategorię rozwojową danej osoby. W 128 przypadkach głowy należały do osobników w wieku około 20-45 lat i zaledwie cztery czaszki należały do osobników młodocianych (10-20 lat). Natomiast osiem głów należało do dzieci poniżej dziesiątego roku życia, a wiek najmłodszego osobnika, odkrytego w Cahuachi, określony został na 2-4 lata.

Niemożność określenia wieku w 36 przypadkach spowodowana była różnorodnymi czynnikami. Należy pamiętać, że znaczna grupa głów-trofeów pochodzi z badań powierzchniowych, tzn. zostały one ponownie zdeponowane przez rabusiów grobów – *huaqueros*. Również wpływ warunków atmosferycznych doprowadził do złego stanu zachowania trofeów[8].

Analiza materiału pochodzącego z określonych dolin rzecznych umożliwiła obserwację pewnych uwarunkowań regionalnych. Największy udział osobników poniżej 20. roku życia obserwujemy w dolinach Nasca oraz Las Trancas. W innych dolinach spotykane są jedynie pojedyncze przypadki głów-trofeów, wykonanych z czaszek dziecięcych lub też ich brak (ryc. 4). Zauważalny jest brak informacji odnośnie do

[8] Brak danych dotyczących kategorii rozwojowej osobnika wynika niekiedy z bardzo prozaicznych powodów, jak niekompletna dokumentacja, zniszczenie trofeów w trakcie eksploracji czy zaginięcie eksponatów muzealnych.

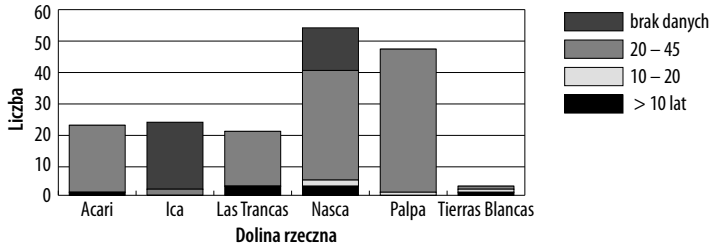

Ryc. 4. Wiek zdekapitowanych osobników w obrębie poszczególnych dolin rzecznych. Oprac. J. Wanot

wieku w przypadku doliny Ica, co zdaje się wynikać z faktu, że chodzi tutaj o materiały pozyskane w trakcie niedostatecznie dokumentowanych wykopalisk prowadzonych w latach 60. i 70. ubiegłego wieku (Rubini 1957; Pezzia 1968).

Wśród badanych szczątków kostnych uwagę zwraca zdecydowana dominacja osobników dorosłych (91% spośród osobników o określonym wieku), co należy interpretować jako dowód na istnienie celowego doboru osobników przeznaczonych na ofiarę. Problematycznym pozostaje jednak określenie kryteriów selekcji. Zdaniem części badaczy, może to sugerować wojenne pochodzenie trofeów (Baraybar 1987; Ogburn 2003). Jednakże te same dane statystyczne posłużyły innym badaczom do wyciągnięcia zupełnie odmiennych wniosków. Już sama obecność głów dzieci i osobników młodocianych (niespełna 9% spośród osobników o określonym wieku) miałaby być dostatecznym dowodem, że głowy-trofea nie pochodziły od pojmanych jeńców-wojowników (Coelho 1972; Neira Avendańo, Coelho 1972).

W tym kontekście najbardziej znaczący wydaje się fakt, że w ofierze składano głównie osoby młode w pełni sił. Zakładając, że chodzi tutaj o ofiary dla bóstw, jest oczywistym, że składanie bogom dzieci lub starców nie znalazłoby ich akceptacji. To może tłumaczyć brak w analizowanym materiale nie tylko osobników w wieku starczym, ale również absencję głów osób w wieku powyżej 45. roku życia. Odkrycie to z pewnością podaje w wątpliwość sugestie, że głowy-trofea należałoby wiązać z kultem przodków (Coelho 1972; Guillén 1992; Proulx 1999).

Zdecydowana przewaga osobników dorosłych może wskazywać na jeden z czynników branych pod uwagę przy selekcji ofiar, co jednak nie daje podstaw do jednoznacznych konkluzji. Pomocne w tym zakresie będzie określenie płci poszczególnych ofiar.

Określenie płci danego osobnika na podstawie materiału kostnego w dużej mierze bazuje na analizie kształtu miednicy, to znaczy jej wielkości i szerokości, ustawienia talerzy biodrowych i kształtu kąta łonowego (Mays 2002; Pickering, Bachman 2009). Wnioskowanie na temat płci, w oparciu jedynie o cechy morfologiczne czaszki, jest obarczone znacznie większym marginesem błędu. W tym przypadku należy dodatkowo uwzględnić zaburzenia wzrostu kości czaszki, będące efektem intencjonalnych deformacji (Piasecki 1999). Warto też zwrócić uwagę na postępujący wraz z wiekiem wzrost dymorfizmu płciowego. Określenie płci w przypadku dzieci czy osobników

młodocianych, zwłaszcza na podstawie badań czaszki, jest bardzo trudne lub wręcz niemożliwe (Orefici, Drusini 2003)[9].

Czaszki mężczyzn są zasadniczo szersze i większe, ponadto charakteryzują się obecnością rozbudowanych wałów nadoczodołowych oraz tzw. guzowatością potyliczną zewnętrzną. Zauważalne jest też wyraźniejsze nachylenie kości czołowej oraz istnienie wcięcia kostnego za wyrostkiem sutkowatym (Piasecki 1999; Mays 2002). Natomiast czaszka kobiety ma gładszą powierzchnię zewnętrzną oraz słabo zaznaczone łuki brwiowe, zaś kość czołowa przechodzi niemal pionowo w kość nosową. W określeniu płci przydatna jest też analiza żuchwy. U mężczyzn jest ona zdecydowanie masywniejsza, ma większe łuski zębodołowe oraz bardziej wysunięty rejon bródkowy (Pickering, Bachman 2009).

Spośród 176 skatalogowanych głów-trofeów w 69 przypadkach (ponad 39%), nie udało się jednoznacznie określić płci osobnika. Wśród pozostałych czaszek zauważa się zdecydowaną przewagę mężczyzn (90,65%), a tylko 10 czaszek należało do kobiet (9,35%). Wprawdzie czaszki dorosłych mężczyzn (20-45 lat) stanowią tylko 55% wszystkich odkrytych głów-trofeów kultury Nasca, ale niemal 91% głów-trofeów o określonej płci.

Jeszcze bardziej istotnych danych dostarcza badanie udziału osobników określonej płci wśród trofeów pochodzących z poszczególnych dolin (ryc. 5). Spośród 10 głów-trofeów wykonanych z czaszek kobiet, aż 8 odkryto w obrębie stanowiska Cahuachi; pozostałe pochodzą z Chaviña i Los Medanos). Wyraźnie wskazuje to na pewne uwarunkowania lokalne w doborze osobników przeznaczonych do pełnienia funkcji ofiar. Naturalnie ustalenia te – podobnie jak w przypadku określenia wieku – nie obejmują materiałów z doliny Ica (Rubini 1957; Pezzia 1968: 1969).

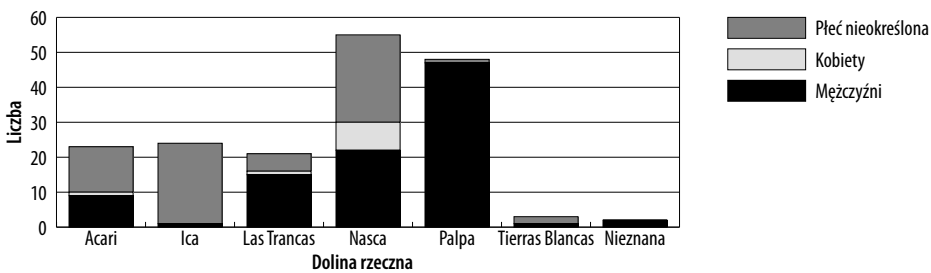

Ryc. 5. Płeć osobników wśród głów-trofeów z poszczególnych dolin rzecznych. Oprac. J. Wanot

Analiza ustaleń odnośnie do wieku, jak i płci ofiar, wyraźnie potwierdza tezę o celowym doborze osób przeznaczonych na ofiarę. Zdecydowaną większość stanowią dorośli mężczyźni w wieku produkcyjnym, natomiast głowy-trofea wykonane z czaszek kobiet i dzieci należą do rzadkości.

[9] Wyraźnie wskazują na to dane zgromadzone na potrzeby niniejszej publikacji. Podczas analizy głów-trofeów kultury Nasca nie udało się określić płci żadnego z osobników poniżej 20. roku życia.

5.2. Ślady urazów i chorób

Dla określenia pochodzenia głów-trofeów, istotnych informacji dostarczyć mogą badania osteologiczne, mające na celu rozpoznanie śladów urazów *antemortem* (przed śmiercią, z widocznymi śladami gojenia) oraz *perimortem* (tuż przed śmiercią lub będące przyczyną śmierci, bez śladów gojenia). Z uwagi na sposoby prowadzenia działań zbrojnych, z użyciem broni obuchowej, czaszki należące do wojowników powinny nosić ślady licznych urazów (Arkush, Tung 2013). Jednakże rozpoznanie urazów częstokroć wymaga specjalistycznej wiedzy. Wynika to z faktu, że w wielu przypadkach mamy do czynienia z materiałem zachowanym fragmentarycznie lub zmumifikowanym, gdzie tkanki miękkie znacząco utrudniają obserwację. Tym samym, w celu identyfikacji śladów urazów *ante-* i *perimortem*, konieczne są specjalistyczne badania.

W przypadku głów-trofeów kultury Nasca, analizy przeprowadzono na 91 obiektach, co stanowi niespełna 52% materiału (Neira Avendaño, Coelho 1972; Drusini, Baraybar 1991; Browne *et al.* 1993; Williams *et al.* 2001). W ich wyniku stwierdzono, że tylko 6 czaszek wykazuje ślady urazów. Jest to zastanawiające, gdy założymy że mamy do czynienia z głowami wojowników. Zaledwie 6,6% czaszek ze śladami urazów zdaje się przeczyć opinii, że mamy do czynienia z jeńcami pojmanymi na polu bitwy. Tym bardziej że w dwóch przypadkach mamy do czynienia z urazem kości nosowej, pospolitym również u osób, które nie parają się rzemiosłem wojennym[10].

Rozpatrując ślady urazów, należy też przeanalizować symetryczne bruzdy, występujące niejednokrotnie na powierzchni kości czołowej. Ich głębokość oraz zagęszczenie wskazuje, że nie powstały one podczas ściągania skóry i usuwania tkanek miękkich. Ich charakter nie został dotychczas wyjaśniony, nie można jednak wykluczyć ich związku upuszczaniem krwi przed dekapitacją (Baraybar 1987; Drusini, Baraybar 1991)[11].

Ograniczoną ilość informacji dostarczyły także analizy głów-trofeów pod kątem występowania chorób, wad genetycznych oraz patologii rozwojowych. Tylko w jednym przypadku zaobserwowano zwyrodnienia stawów. Częściej obserwuje się zmiany porotyczne kości czaszkowych. Wydaje się, że osłabienie struktury kostnej spowodowane było niewłaściwą dietą – ubogą w białko oraz inne składniki odżywcze. Nie zaobserwowano zmian nowotworowych i patologii twarzoczaszki. Fakt ten może przemawiać za wnioskiem, że głowy-trofea pochodziły wyłącznie od osób zdrowych, tym bardziej że analizy szczątków pochodzących z cmentarzysk kultury Nasca ujawniły stosunkowo duży udział chorób i zaburzeń rozwojowych (Verano 1998; Orefici, Drusini 2003).

---

[10] Tylko cztery czaszki noszą ślady poważniejszych urazów, z których jeden może być interpretowany jako śmiertelny. Pozostałe trzy przypadki były w pełni zagojone.

[11] Nawet stosując nowoczesne badania laboratoryjne problematyczne jest odróżnienie nacięć i urazów, powstałych tuż przed śmiercią od nacięć wykonanych wkrótce po uśmierceniu i dekapitacji ofiary. Tym samym, nie można jednoznacznie stwierdzić, czy nacięcia rzeczywiście służyły procesowi upuszczania krwi.

Do wyjątków należą, obserwowane na niemal wszystkich głowach-trofeach, choroby zębów oraz przyzębia (periodontopatie). Oprócz ubytków próchnicowych, występuje zapalenie przyzębia (paradontoza), świadczące o niedostatecznej higienie jamy ustnej. Zaobserwowano też utratę części uzębienia (Mays 2002; Pickering, Bachman 2009; Williams *et al.* 2001). Ponadto, badania ujawniły występowanie zmian chorobowych w obrębie jamy ustnej. Zarejestrowano przypadki zapalenia okostnej zęba oraz zmiany ropne w okolicy zębów trzonowych. W niektórych przypadkach zmiany były na tyle poważne, że mogły być przyczyną zakażeń ropnych ośrodkowego układu nerwowego, prowadzących do śmierci (Aufderheide 2003).

5.3. Deformacje

Stosowanie intencjonalnej zmiany kształtu czaszki było relatywnie często spotykaną metodą oznaczania etnicznej przynależności. Nie znalazła jednak potwierdzenia teza, zakładająca, że zabieg ten stanowił sposób wyróżniający elity społeczne.

Należy zaznaczyć, że dotychczasowe analizy głów-trofeów kultury Nasca ograniczały się zasadniczo do określenia płci, wieku, śladów urazów czy też kontekstu archeologicznego poszczególnych znalezisk. Żadna z publikacji nie zawiera zestawień odnośnie do powszechności zjawiska deformacji, mimo że problem ten wydaje się niezwykle istotny – głównie z uwagi na fakt, że specyficzna forma deformacji czołowo-potylicznej jest charakterystyczna właśnie dla społeczności zamieszkującej południowe wybrzeże Peru we wczesnym okresie przejściowym (Verano 2001; 2003). Tak więc, zarejestrowanie tego zjawiska wśród głów-trofeów kultury Nasca mogłoby stanowić istotny argument co do społecznej tożsamości ofiar.

W trakcie przeprowadzonej analizy zarejestrowano 91 głów (52%) noszących ślady celowej deformacji czołowo-potylicznej o różnym stopniu zaawansowania, charakterystycznej dla kultury Nasca. W przypadku pozostałych 85 głów-trofeów deformacja nie została rozpoznana, głównie na skutek złego zachowania materiału kostnego, fragmentaryzacji czaszek lub braku dokładnej dokumentacji. Ponadto, analiza głów-trofeów z kolekcji Alfreda Kroebera oraz badania 48 czaszek z depozytu Cerro Carapo wykazała, że wszystkie noszą ślady deformacji (Browne *et al.* 1993, Williams *et al.* 2001). Tak więc, nie można wykluczyć, że deformację miała większość głów-trofeów kultury Nasca, a skala tego zjawiska zdecydowanie przekracza wynik 52%.

Po raz kolejny uwagę zwracają także lokalne uwarunkowania, dotyczące liczby czaszek poddanych celowej deformacji wśród głów-trofeów pochodzących z określonych dolin rzecznych. Duży udział zdeformowanych głów odnotowano w materiałach pozyskanych ze stanowisk w dolinach Palpa, Tierras Blancas i Acari. Znacząca liczba czaszek o nieokreślonym stopniu deformacji pochodzi natomiast z dolin Nasca, Ica i z Las Trancas (ryc. 6). Należy jednak zauważyć, że do grupy tej należą niemal wyłącznie głowy-trofea, które do tej pory nie były przedmiotem specjalistycznych badań osteologicznych.

Ślady intencjonalnej deformacji, charakterystycznej dla ludności Nasca, spotykane na większości głów-trofeów, można różnorako interpretować. Może to sugerować,

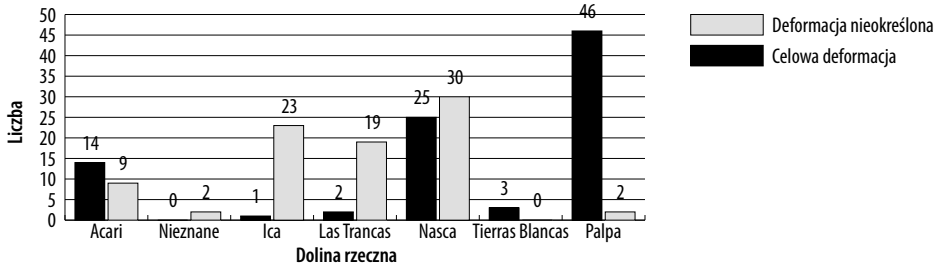

Ryc. 6. Intencjonalna deformacja głów-trofeów w obrębie poszczególnych dolin rzecznych obszaru kulturowego Nasca.Oprac. J. Wanot

że osobnicy przeznaczeni na ofiary pochodziły z lokalnej społeczności Nasca (Tello 1918; Coelho 1972; Neira Avendaño, Coelho 1972). Tym samym, tzw. głowy-trofea niekoniecznie musiały wywodzić się od jeńców, przedstawicieli obcych społeczności. Co jednak nie musi wykluczać ich związku z działaniami zbrojnymi.

Wspominany już John Verano (1995) słusznie zauważa, że konflikty militarne w regionie Andów Centralnych mogły równie dobrze dotyczyć grup ludności o podobnych preferencjach co do sposobów i kształtu deformacji czaszek. Również organizacja polityczno-społeczna nie wyklucza działań zbrojnych pomiędzy poszczególnymi grupami ludności lub też wodzostwami, istniejącymi na obszarze południowego wybrzeża Peru. Zjawisko dekapitacji i wytwarzania głów-trofeów mogło się więc wiązać z lokalnymi konfliktami politycznymi, a także bitwami o charakterze rytualnym, których głównym celem była właśnie selekcja osobników przeznaczonych na krwawą ofiarę. Warto też zwrócić uwagę na różne warianty zniekształceń. Zjawisko intencjonalnej deformacji czaszek wśród ludności kultury Nasca nie zostało do tej pory wystarczająco przebadane, aby na podstawie samego faktu występowania określonej deformacji przedstawić jednoznaczną konkluzję na temat etnicznego pochodzenia osobników (Ogburn 2003; Smith 2003).

5.4. Pochodzenie

Najbardziej kompleksowe badania laboratoryjne, dotyczące określenia geograficznego pochodzenia ofiar, przeprowadzone zostały dla głów-trofeów pochodzących z kolekcji Alfreda Krobera z Field Museum of Natural History w Chicago (Knudson *et al.* 2009, Socha 2013). Zawiera ona 18 głów pochodzących z różnych stanowisk, zlokalizowanych w zlewisku Rio Grande de Nasca: Aja, Cahuachi, Cantayo, Las Cañas, Majoro Chico i Paredones. Właśnie w celu uzyskania odpowiedzi na pytanie o geograficzne pochodzenie badanych głów, przeprowadzono pomiary zawartości izotopów strontu $^{87}Sr/^{86}Sr$, tlenu $\delta^{18}O$ i $\delta^{16}O$ oraz węgla $\delta^{13}C$ (Knudson *et al.* 2009). Izotopy te absorbowane są przez organizm poprzez wodę, powietrze i poszczególne elementy codziennej diety. Odkładają się w szkliwie zębów oraz kryształach hydroksyapatytu budującego kości (Aufderheide 2003). Ich wartość zależy również od takich czynników, jak średnia temperatura otoczenia czy bliskość oceanu. Dane otrzymane

w wyniku laboratoryjnego badania szkliwa zębów są więc niejako odwzorowaniem środowiska, w którym funkcjonował dany osobnik (Forgey 2006).

Materiału porównawczego dostarczyły analizy szkliwa zębowego trzynastu osobników, pochowanych w obrębie cmentarzysk kultury Nasca w Cahuachi, Cantayo i Majoro Chico. Otrzymane wyniki pozwoliły na określenie średnich wartości składu poszczególnych izotopów, charakterystycznych dla ludności zamieszkującej doliny rzeczne południowego wybrzeża Peru we wczesnym okresie przejściowym (Knudson *et al.* 2009). Analizy wykazały, że głowy-trofea pochodziły od przedstawicieli miejscowej ludności. W obu przypadkach uzyskano podobne wyniki, co potwierdza hipotezę o lokalnym pochodzeniu ofiar. Brak znaczących różnic w wartościach izotopów może oznaczać, że społeczne znaczenie głów-trofeów kultury Nazca miało charakter zdecydowanie bardziej lokalny, niż do tej pory sądzono.

Dodatkową próbę badań głów-trofeów z kolekcji Alfreda Kroebera podjęła Kathleen Forgey (2006). Przeprowadzone analizy mitochondrialnego DNA (mtDNA) pozwoliły na określenie biogeograficznego pochodzenia osobników. W przeciwieństwie do wyników uzyskanych z głów-trofeów kultury Huari ze stanowiska Conchopata, analiza materiałów kultury Nasca wyraźnie wykazała homogeniczność pochodzenia badanych osobników (Forgey, Williams 2003; Forgey 2006).

6. ZNACZENIE GŁÓW-TROFEÓW W KULTURZE NASCA

Pomimo pustynnych uwarunkowań klimatycznych, stan zachowania poszczególnych głów-trofeów jest zróżnicowany (ryc. 7). Tylko w 32 przypadkach zachowała się większość tkanek miękkich, co stanowi około 18% badanego materiału, natomiast u 42 egzemplarzy (ok. 24%) odnotowujemy jedynie fragmenty skóry, zachowane w głębi oczodołów, w okolicy kości nosowej lub wewnątrz mózgoczaszki. Z kolei 75 zachowanych głów-trofeów Nasca to wyłącznie czaszki pozbawione jakichkolwiek tkanek miękkich (43% badanego materiału). Warto jednak podkreślić, że prawdopodobnie wszystkie wypreparowane głowy miały początkowo tkanki miękkie, a podczas wykopalisk niejednokrotnie odnotowano warstwę ciemniejszego osadu, powstałego w wyniku ich rozkładu (Browne *et al.* 1993; Kroeber, Collier 1998; Williams *et al.* 2001; Ogburn 2003; Verano 2003; Arnold, Hastorf 2008). W większości przypadków w znacznym stopniu zachowały się włosy poszczególnych osobników. Co więcej, obecność tkanki keratynowej chroniła przed degradacją zawarty wewnątrz włosa materiał DNA, umożliwiając przeprowadzenie badań laboratoryjnych (Forgey, Williams 2003). Z włosów ofiary często wykonywane były także sznury, na których głowy były później zawieszane (Verano 2001).

W różnym stopniu zachował się również materiał kostny, niejednokrotnie podlegający złożonym procesom tafonomicznym, jednak w zdecydowanej większości czaszki zachowały swą pierwotną strukturę. Umożliwia to przeprowadzenie szczegółowych obserwacji dotyczących poszczególnych zabiegów preparowania głów-trofeów, których nieodłącznym elementem było intencjonalne usuwanie określonych kości.

Ryc. 7. Głowy-trofea kultury Nasca; zbiory Museo Arqueológico Antonini w Nasca (Archiwum Projektów Tambo i Sama Majes)

W trakcie przygotowywania trofeów usuwano głównie kości potyliczne, ale także kości łzowe, sitowe, przegrody nosowe, rzadziej żuchwy lub kości skroniowe. Proces preparowania głów-trofeów i zabiegi tanatopraksji, wykonywane w celu rekonstrukcji przyżyciowego wyglądu twarzy oraz zabezpieczenia obiektów przed postępującą dekompozycją, zostaną dokładnie scharakteryzowane w dalszej części pracy.

Jednym z najistotniejszych problemów archeologii na obszarze Andów Centralnych jest zjawisko dewastacji prekolumbijskich cmentarzysk przez rabusiów grobów, określanym mianem *huaqueros*. Z tego względu wiele głów-trofeów kultury Nasca znaleziono na powierzchni cmentarzysk[12]. Ponadto aż 113 z badanych głów-trofeów (64%) pochodzi ze struktur noszących ślady różnego rodzaju zakłóceń, a zaledwie 42 głowy-trofea – z obiektów nienaruszonych.

6.1. Kontekst archeologiczny znalezisk

Analiza kontekstów archeologicznych związanych z występowania głów-trofeów pozwala na wyróżnienie ośmiu typów znalezisk tego rodzaju:

[12] Warto zauważyć, że Julio Tello, odkrywając pierwsze głowy-trofea na powierzchni stanowisk archeologicznych w dolinie Nasca, zarówno otwór w czole, jak i rozbitą podstawę czaszki, interpretował początkowo jako ślad działania *huaqueros*.

- Typ 1 – obejmuje depozyty pojedynczych głów-trofeów wraz z towarzyszącym wyposażeniem grobowym (1,1% skatalogowanych obiektów).
- Typ 2 – depozyty pojedynczych głów pozbawionych wyposażenia grobowego (5,1%).
- Typ 3 – zbiorowy depozyt wypreparowanych ludzkich głów wraz z wyposażeniem. Depozyty te zawierały od 2 do 13 głów-trofeów i stanowią 22,2% skatalogowanych obiektów.
- Typ 4 – zbiorowe pochówki głów-trofeów bez wyposażenia grobowego. Jest to najczęściej występujący typ, stanowiący 35,8% analizowanego materiału.
- Typ 5 – depozyty głów-trofeów kultury Nasca wewnątrz naczyń zasobowych (3,5% analizowanego materiału).
- Typ 6 – głowy-trofea stanowiące element wyposażenia grobowego (8,5%).
- Typ 7 – pozbawione kontekstu archeologicznego głowy-trofea, odkryte na powierzchni stanowiska (7,4% skatalogowanych obiektów).
- Typ 8 – głowy-trofea zarejestrowane w obrębie śmietniskowych warstw stanowiska. Zarejestrowano tylko jeden przykład w obrębie stanowiska Chaviña.

Warto zauważyć, że w przypadku 28 głów-trofeów kultury Nasca, brakuje informacji odnośnie do kontekstu (około 16% badanych obiektów). Problem ten dotyczy zwłaszcza trofeów odkrytych w obrębie doliny Las Trancas na stanowiskach El Pampon, Jumana i Los Medanos (Kellner 2002).

Jak wspomniano, 64% badanych głów-trofeów kultury Nasca pochodzi z obiektów naruszonych przez działalność *huaqueros*, co budzi wśród badaczy liczne kontrowersje. Przykładowo Andrea Drusini i Jose Baraybar uważali, że zbiorowych depozytów głów-trofeów nie należy przypisywać wczesnemu okresowi przejściowemu. Ich zdaniem, poszczególne obiekty mogły pochodzić z różnorodnych pochówków, a ich nagromadzenie w jednym miejscu jest wynikiem działalności rabusiów grobów (Baraybar 1987; Drusini, Baraybar 1991). Po części można się zgodzić z taką opinią, zwłaszcza w odniesieniu do depozytów z Cahuachi i Chaviña. Jednakże należy pamiętać, że odnotowujemy również nienaruszone skupiska większej ilości głów-trofeów, ewidentnie będące wynikiem działalności ludności kultury Nasca.

W odniesieniu do ośmiu typów kontekstów zawierających głowy trofea należy stwierdzić, że zaledwie w dwóch przypadkach mamy do czynienia z pochówkami indywidualnymi, mającymi wyposażenie, składające się fragmentów naczyń i bawełnianych tkanin, w które były zawinięte. W jednym przypadku (stanowisko Cantayo) obiekt umieszczony był na łożu, wykonanym z liści pacay (*Inga feuilleei*). Natomiast częściej występują pojedyncze obiekty pogrzebane w płytkich jamach pozbawionych wyposażenia, co powoduje, że nie są one interpretowane jako pochówki (Carmichael 1988; 1995) [13].

[13] Właśnie argumentem świadczącym, że głowy-trofea nie były wykonywane z czaszek pojmanych jeńców, jest ich grzebanie w sposób charakterystyczny dla kultury Nasca, acz należy zaznaczyć, że zbioro-

W literaturze przedmiotu opisanych zostało 9 głów-trofeów zaliczanych do tej grupy znalezisk, co stanowi około 5% analizowanych obiektów. Pięć wypreparowanych ludzkich głów zdeponowanych zostało w płytkich jamach w obrębie cmentarzysk kultury Nasca, przy czym wszystkie znaleziska zlokalizowane były w relatywnie niewielkiej odległości lub przy samej ścianie struktur interpretowanych jako obiekty sakralne. Depozyty głów-trofeów prawdopodobnie wiązały się z czynnościami rytualnymi (ofiary wotywne?). Podobnie interpretowana jest pojedyncza głowa-trofeum, zdeponowana w obrębie jednej z platform tzw. Wielkiej Świątyni w Cahuachi. Trzy inne depozyty pojedynczych głów-trofeów bez wyposażenia odkryto pod klepiskami budowli, w płytkich jamach szalowanych gliną. Znaleziska te interpretuje się jako ofiary zakładzinowe (Orefici, Drusini 2003).

Większość, bo aż 102 znane głowy-trofea kultury Nasca, pochodzi ze zbiorowych depozytów odkrytych w Cahuachi, Cerro Carapo, Cerro de la Cruz, Cerro Max Uhle, Chaviña, Jumana, Pinilla i Tambo Viejo. Znaleziska te stanowią ok. 58% wszystkich przebadanych. Przy czym na 63 wypreparowane głowy, umieszczone bez wyposażenia, składa się depozyt 48 egzemplarzy z Cerro Carapo, trzy głowy ze stanowiska Cahuachi oraz depozyty z Chaviña i Jumana, z których każdy zawierał po 6 głów-trofeów.

Na uwagę zasługuje obiekt A19, odkryty przez Kroebera w Cahuachi (Kroeber, Collier 1998). Płytka jama zawierała trzy głowy umieszczone na głębokości 15 cm i skierowane częścią twarzową na południowy wschód. Jedna pochodziła od dziecka, druga należała do młodego mężczyzny, a ostatnia do kobiety. Być może chodzi tutaj o członków jednej rodziny (Kroeber, Collier 1998)[14].

W zbiorowych depozytach głów-trofeów, zawierających też wyposażenie, odkrytych zostało 39 głów. W Cahuachi zarejestrowano dwa depozyty. W jednym znajdowało się 6 głów-trofeów, a w drugim 7. Natomiast 9 wypreparowanych głów ludzkich zarejestrowano na stanowisku Pinilla, a w obrębie Cerro Max Uhle odkryto depozyt składający się z dwóch głów. Trzynaście egzemplarzy pochodzi z cmentarzyska w Cerro de La Cruz, a dwa z wyłożonej kamieniami jamy pod klepiskiem obiektu w Tambo Viejo.

Wyposażenie wymienionych sześciu depozytów było bardzo podobne i składało się z naczyń, tykw oraz kości świnek morskich, niekiedy umieszczanych wewnątrz głów-trofeów. W trzech depozytach głowy były przykryte bawełnianą płachtą (Williams *et al.* 2001). Obiekty ze stanowiska Cerro Max Uhle umieszczono, podobnie jak w przypadku stanowiska Cantayo, na wyściółce z liści *pacay* (Pezzia 1968).

Relatywnie częste są przypadki występowania głów-trofeów jako elementu wyposażenia grobów. Dla potrzeb prowadzonej analizy przebadanych zostało 15 głów-trofeów, pochodzących z 6 różnych pochówków odkrytych na stanowiskach południowego wybrzeża, co stanowi ok. 8,5% analizowanych obiektów. W tym kontekście

we pochówki oraz groby pozbawione darów na tradycyjnych cmentarzyskach kultury Nasca praktycznie nie występują (Carmichael 1995).

[14] Niestety, czaszka dziecka została zniszczona w trakcie eksploracji obiektu i pozostawiono ją na stanowisku, co uniemożliwiło określenie stopnia pokrewieństwa pomiędzy osobnikami.

uwagę zwraca pochówek z Cahuachi pochówek osoby pozbawionej korpusu i głowy[15], zawierający 9 głów-trofeów. Szczątki te niekiedy definiowane są jako mumia mężczyzny (Dillehay 1995), acz badania antropologiczne nie pozwoliły jednoznacznie określić płci (Williams *et al.* 2001). Prostokątna komora grobowa miała ściany wykonane z cegieł adobe. Przy wejściu oraz w narożnikach odkryto 9 głów-trofeów o splecionych warkoczach. Siedem głów spoczywało na kolbach kukurydzy, dwie pozostałe umieszczono na podściółce z liści koki.

Na stanowisku Paredones, w dolinie Nasca, odkryto pochówek młodego mężczyzny wraz z bogatym wyposażeniem, na które składały się malowane naczynia, zdobione tykwy oraz dwie głowy-trofea. Po jednej głowie-trofeum odkryto również w grobie mężczyzny ze zdeformowaną czaszką w Cahuachi oraz przy pochówku zdekapitowanego mężczyzny w Majoro Chico, a także w grobie zawierającym niekompletny szkielet na stanowisku Ocongalla West A.

Na uwagę zasługuje grób nr 14 z Cahuachi, badany przez Wiliama T. Stronga (1957). W niewielkiej jamie odkryto szczątki dorosłego mężczyzny w wieku ok. 20 lat, pochowanego w pozycji siedzącej ze skrzyżowanymi nogami. Odkrycie wydawało się być typowym przykładem pochówku kultury Nasca. Jednakże zaobserwowano, że głowa mężczyzny była wyraźnie oddzielona od kręgosłupa, podstawę czaszki rozbito, natomiast w kości czołowej wykonano otwór. Badania osteologiczne wykazały, że ciało i głowa-trofeum należały do tego samego osobnika (Strong 1957; Williams *et al.* 2001).

Równie unikatowy charakter ma znalezisko wypreparowanej głowy ze stanowiska Chaviña. Trofeum, wykonane z czaszki dziecka (6-10 lat), odkryto w obrębie warstwy śmietniskowej stanowiska, zawierającej resztki pożywienia, fragmenty rozbitych naczyń i połamanych fragmentów z tykw (Neira Avendańo, Coelho 1972).

Ostatnią grupę znalezisk są głowy-trofea zdeponowane w garnkach oraz naczyniach zasobowych. Zarejestrowano sześć znalezisk tego typu, stanowiących 3,4% analizowanych obiektów. W Chaviña, przy ścianie obiektu świątynnego, odkryto dwa depozyty zawierające głowy-trofea kultury Nasca. Obie umieszczone były w identycznych naczyniach służących do gotowania, czego dowodem jest ich okopcona powierzchnia. Głowy były dodatkowego zawinięte w grube tkaniny, a w ich wnętrzach znajdowały się szczątki roślin. Przy jednej głowie odkryto paprykę aji oraz szczątki świnki morskiej (Neira Avendańo, Coelho 1972).

Na stanowisku Tambo Viejo, pod klepiskami budowli, odkryto depozyty głów--trofeów złożonych w naczyniach zasobowych, bez elementów wyposażenia. Podobną sytuację odnotowano też na cmentarzysku w Cantayo, acz tutaj we wnętrzu głowy znaleziono szczątki świnki morskiej. Również w Cahuachi odkryto, pozostawione przez *huaqueros* naczynie, zawierające głowę-trofeum[16].

[15] Co najprawdopodobniej jest wynikiem niszczycielskiej działalności *huaqueros*.

[16] Zachodzi jednak pytanie, czy pierwotnie znajdowała się ona w naczyniu czy też została zdeponowana przez rabusiów grobów.

Uwagę zwraca brak jednolitego zwyczaju depozycji głów-trofeów. Potwierdza to występowanie aż ośmiu form deponowania wypreparowanych głów, przy czym różnice dostrzegamy nie tylko w skali całego obszaru kulturowego Nasca, ale również w obrębie stanowiska. Przykładem jest stanowisko Cahuachi, gdzie zarejestrowano niemal wszystkie wyróżnione wcześniej sposoby deponowania tego typu obiektów. Ponadto, depozyty głów-trofeów wykazują zaskakująco mało cech wspólnych z „klasycznymi" pochówkami kultury Nasca. Wbrew sugestiom części badaczy, niewiele znalezisk można interpretować jako indywidualne pochówki. Uwagę zwraca zwłaszcza duża liczba depozytów zbiorowych, powszechny brak wyposażenia, lokalizacja depozytów w sąsiedztwie lub pod klepiskami budowli oraz umieszczanie głów-trofeów wewnątrz naczyń zasobowych. Żaden z tych elementów nie został zaobserwowany w tradycyjnym obrządku pogrzebowym (Carmichael 1988; 1995). Ponadto, głowy-trofea relatywnie często występują wraz ze szczątkami zwierząt (świnka morska) lub roślin (orzechy, aji), a także są umieszczane na podściółce z liści pacay lub koki, co sugeruje pełnienie funkcji depozytów wotywnych. Można też zauważyć, że obiekty te traktowane są ze szczególnym szacunkiem[17]. Nie zaobserwowano żadnych śladów niszczenia (rytualnego rozbijania) głów-trofeów, zjawiska odnotowanego w depozytach głów-trofeów kultury Huari (Tung, Knudson 2008; 2010).

6.2 Chronologia

Przyjmuje się, że kultura Nasca wykształciła się w następstwie ewolucyjnych przemian kultury Paracas, mających miejsce w końcowym okresie horyzontu wczesnego. W latach sześćdziesiątych XX wieku stworzony został system chronologiczny, wydzielający następujące fazy rozwoju kultury Nasca: faza proto-Nasca (200 p.n.e. – początek n.e.), faza wczesna (początek n.e. – 200 r. n.e.), faza środkowa (200–400 r. n.e.) i faza późna (400–600 n.e.) (Sawyer 1968; Szykulski 2010). Około roku 600 n.e., wraz z początkiem horyzontu środkowego, następuje okres charakteryzujący się widocznymi oddziaływaniami stylistyki Huari.

Próby korelacji okresów wydzielonych przez Sawyera (1968) z sekwencją dziewięciu faz stylistyczno-rozwojowych ceramiki Nasca (Menzel *et al.* 1964) natrafiają na niejakie trudności. Wynikają one głównie z czasowego zróżnicowania momentów pojawienia się materiałów określonej fazy w poszczególnych dolinach rzecznych południowego wybrzeża Peru (Szykulski 2010). Można jednak stosować uproszczony schemat, według którego okresowi proto-Nasca odpowiada faza Nasca 1; okresowi wczesnemu – faza 2 i 3; okresowi środkowemu – faza 4 i 5; okresowi późnemu – faza 6 i 7 oraz część materiałów fazy 8; natomiast okresowi Nasca-Huari – pozostałe materiały fazy 8 i faza 9[18].

[17] Wyjątek stanowi wypreparowana głowa dziecka, odkryta w nawarstwieniu śmietniskowym Chaviña.

[18] W niniejszej publikacji, z uwagi na zróżnicowane oznaczenia chronologii kultury Nasca stosowane w analizowanej literaturze przedmiotu, wydzielono cztery fazy rozwojowe kultury Nasca: fazę proto-

Istotnym elementem analizy zwyczaju preparowania głów-trofeów w kulturze Nasca jest pozycja czasowa znalezisk. Na ogół do określenia chronologii wykorzystano występujące w kontekstach poszczególnych znalezisk fragmenty naczyń (Vaughn *et al.* 2014). Częstokroć pozwoliło to na precyzyjne przypisanie głów-trofeów do określonych faz stylistyczno-rozwojowych, niekiedy jednak udawało się jedynie określić przedział czasowy – na przykład „Nasca 7 – Nasca 9". Należy też zauważyć, że dla 19 znalezisk tego typu nie zdołano określić chronologii. W tym kontekście, największa ilość głów-trofeów przypisywana jest fazie Nasca 5 oraz fazom rozwojowym Nasca 7-9, które przypadają na późny i schyłkowy okres rozwoju kultury Nasca (ryc. 8).

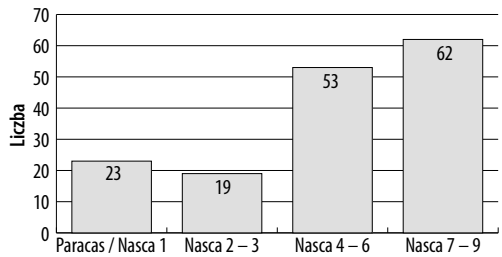

Ryc. 8. Chronologia znalezisk głów-trofeów w kulturze Nasca.Oprac. J. Wanot

Dostrzec można tendencję sukcesywnego wzrostu ilości deponowanych głów--trofeów wraz z rozwojem kultury Nasca. Niekiedy zjawisko to interpretowane jest jako wynik silniejszego zaangażowania się ludności kultury Nasca w konflikty zbrojne (Baraybar 1987, Orefici, Drusini 2003). Jednakże wzrost depozytów zawierających głowy-trofea mógłby też wiązać się z pogarszaniem warunków życia, będących przykładowo skutkiem zmian klimatycznych, zjawiska El Niño lub klęsk żywiołowych. Odnośnie do chronologii należy też zauważyć, że moment zdeponowania głowy-trofeum nie zawsze odpowiada momentowi „wytworzenia". Na podstawie ikonografii i analiz osteologicznych można dojść do wniosku, że wypreparowane ludzkie głowy były wykorzystywane w różnych rytuałach, co uniemożliwia określenie przybliżonego czasu ich funkcjonowania.

Istotnych informacji, odnoszących się do zmiany sposobów depozycji głów-trofeów wraz z rozwojem kultury Nasca, dostarcza analiza liczby poszczególnych typów znalezisk w różnych fazach stylistyczno-rozwojowych kultury Nasca. I tak, zauważa się, że pojedyncze głowy-trofeum zdeponowane wraz z wyposażeniem datowane są na początkowe fazy rozwoju kultury Nasca i nie ma ich jest w środkowym i późnym etapie rozwojowym tej kultury. Jednakże w fazie proto-Nasca oraz następującej po niej fazie wczesnej (Nasca 2-3) dominującymi są depozyty zbiorowe wraz z wyposażeniem. Natomiast już środkowej fazie rozwojowej kultury Nasca (Nasca 4-6) zaobserwować można dość gwałtowną zmianę i powszechnymi stają zbiorowe depozyty bez wy-

-Nasca (schyłkowy okres rozwoju kultury Paracas-Nasca 1), fazę wczesną (Nasca 2-3), fazę środkową (Nasca 4-6) i fazę późną (Nasca 7-9) (por. tabela 1).

posażenia. Jednocześnie schyłkowa i późna faza rozwoju kultury Nasca (Nasca 7-9) może być określona jako okres największej dywersyfikacji zwyczajów związanych z deponowaniem głów-trofeów, acz brak jest depozytów pojedynczych (ryc. 9).

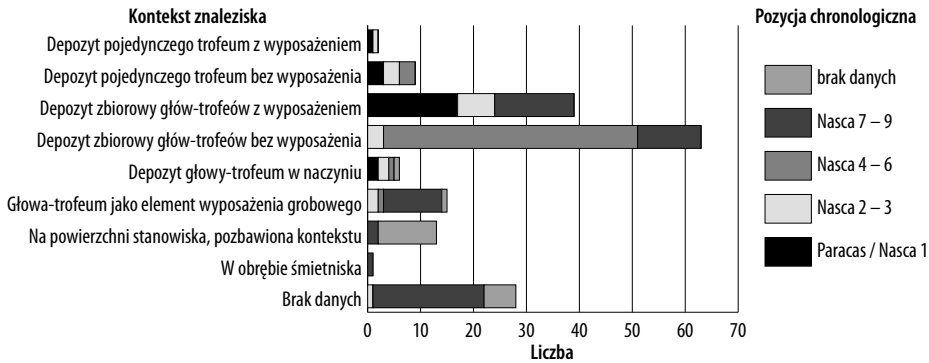

Ryc. 9. Korelacja poszczególnych typów znalezisk zawierających głowy-trofea z fazami rozwojowymi kultury Nasca. Oprac. J. Wanot

6.3. Technika preparowania

Analizując technikę preparowania głów-trofeów kultury Nasca, uwagę zwraca olbrzymia pracochłonność tego procesu, a także potrzeba posiadania znacznej wiedzy z zakresu anatomii. W przeciwieństwie do wypreparowanych głów kultury Huari nie obserwuje się tutaj standaryzacji/szablonowości. Wprawdzie w kulturze Nasca poszczególne obiekty łączą cechy wspólne i podobny sposób wykonania, jednakże uwidaczniają się różnice w precyzji i staranności wykonania, co w dużej mierze mogło wynikać z umiejętności wytwórców (Browne *et al.* 1993). Nie można wykluczyć, że precyzja wykonania poszczególnych głów-trofeów mogła zależeć od liczby osób zaangażowanych w proces preparowania (Williams *et al.* 2001; Orefici, Drusini 2003).

Pierwszą czynnością inicjującą proces wytwarzania głów-trofeów była dekapitacja. Badania wskazują, że mogło się to odbywać na różnorodne sposoby, również poprzez oderwania głowy od zmumifikowanego ciała (Kroeber, Collier 1998). Przy czym samą dekapitację trudno określić na podstawie analizy głów, jako że nigdy nie odkryto szczytowych kręgów kręgosłupa. Jednakże analiza przedstawień ikonograficznych i szczątków zdekapitowanych osobników wskazują, że głowy najczęściej oddzielano za pomocą ostrego przedmiotu, prawdopodobnie wykorzystując obsydianowe noże, częstokroć odkrywane w kontekstach archeologicznych kultury Nasca (Smith 2003; Conlee *et al.* 2007; Valdez *et al.* 2010).

Podstawową cechą łączącą wszystkie 176 analizowanych głów-trofeów jest występowanie otworu w kości czołowej, natomiast różnice obserwujemy odnośnie do jego lokalizacji, kształtu oraz średnicy. Niekiedy można spotkać się z sugestią, że otwór w kości czołowej mógł też służyć do usuwania mózgowia (Dillehay 1995), jednak dokładna analiza potwierdza, że tkanki miękkie usuwano poprzez otwór

w podstawie czaszki, a otwory w łusce czołowej służyły wyłącznie do przymocowania sznura (Aufderheide 2003). U większości otwór ten umiejscowiony był w linii, będącej przedłużeniem szwu międzynosowego (*sutura internasalis*). Większość otworów wykonano pomiędzy dwoma punktami antropometrycznymi czaszki, a więc pomiędzy nosaczem *nasion*, będącym miejscem styku szwu międzynosowego z kością czołową, a tzw. gładzizną (*glabella*), znajdującą się pomiędzy łukami brwiowymi (Mays 2002; Pickering, Bachman 2009). W niektórych przypadkach otwór zlokalizowany jest poniżej *bregmy,* tzn. miejsca przecięcia szwów wieńcowego i strzałkowego. Sporadyczne otwór zlokalizowany jest asymetrycznie, powyżej któregoś z oczodołów (Williams *et al.* 2001; Tung 2007, Zevallos 2013). Uwagę zwraca znaczne zróżnicowanie wielkości otworów wahające się od 5 do nawet 30 mm. Zróżnicowany jest również kształt otworu. Oprócz najczęściej występującej formy owalu odnotowujemy też kształt romboidalny lub o poszarpanych krawędziach (Baraybar 1987; Aufderheide 2003; Orefici, Drusini 2003).

Drugą, obok otworu w łusce czołowej, cechą wspólną głów-trofeów jest poszerzenie otworu wielkiego (*foramen magnum*), łączącego jamę czaszki z kanałem kręgowym (Mays 2002; Pickering, Bachman 2009). Otwór w podstawie czaszki umożliwiał usunięcia tkanek miękkich z wnętrza mózgoczaszki oraz umieszczenia wewnątrz materiałów bawełnianych, przyspieszających suszenie trofeum (Williams *et al.* 2001). Rozmiary otworu są jednak bardziej zróżnicowane od tych wykonywanych w kości czołowej. I tak, w niektórych czaszkach obserwujemy nieznaczne poszerzenie otworu wielkiego, a w innych powiększenie to obejmowało większą część kości potylicznej. W skrajnych przypadkach obserwuje się całkowite usunięcie kości potylicznej oraz kości skroniowych. Znakomitym przykładem jest tutaj zespół trzynastu głów-trofeów odkrytych w zbiorowym depozycie na stanowisku Cerro de la Cruz. We wszystkich przypadkach zachowana została wyłącznie twarzoczaszka oraz sklepienie czaszki[19].

Badania osteologiczne nie ujawniły śladów otworów wykonywanych w innych kościach czaszki, np. gałęzi żuchwy lub kości potylicznej, praktyki odnotowanej wśród głów-trofeów kultury Huari (Tung 2007b, 2008). Analizy laboratoryjne wykazały natomiast, że krawędzie otworów kości czołowej i podstawy czaszki pokrywano relatywnie grubą warstwą żywicy (Williams *et al.* 2001). Zabieg ten miał na celu zabezpieczenie kości przed dalszym pękaniem oraz zahamowanie wysięku, zwykle towarzyszącego złamaniom świeżych kości (Mays 2002)[20]. Analizy głów-trofeów wykazały też, że niekiedy brakuje określonych kości czaszki. Początkowo sądzono, że wynika to ze złego zachowania lub działalności *huaqueros*, jednakże badania traseologiczne ujawniły, że niektóre kości usuwane były w trakcie preparowania. Najczęściej obserwuje się brak przegrody nosowej, małżowin nosowych dolnych, kości sitowej oraz kości łzowych (Williams *et al.* 2001).

[19] Fakt ten spowodował, że część badaczy interpretowało to znalezisko jako maski ceremonialne (Pezzia 1968).

[20] Podobne praktyki zaobserwowane zostały przez etnologów wśród plemion zamieszkujących tereny Amazonii, gdzie zamiast żywicy wykorzystywano glinę (Hastrof 1972).

Badania mikroskopowe pozwoliły też zrekonstruować skomplikowany proces ściągania skóry oraz usuwania tkanek miękkich. Największą liczbę nacięć w obrębie sklepienia czaszki obserwuje się w okolicy szwu strzałkowego (*sutura sagittalis*) i łuskowego (*sutura squamosa*). Długie, głębokie nacięcia interpretowane są jako ślady skórowania, pozwalającego oddzielić od kości czaszki pasma skóry wraz z włosami (Proulx 1999; Tung 2007a).

Ślady nacięć związanych z procesem usuwania tkanek miękkich występują też w obrębie twarzoczaszki. Najwięcej znajdowano na powierzchni kości nosowej, kości czołowej oraz wnętrzach oczodołów *orbita*. Precyzji wymagało zwłaszcza usuwanie gałek ocznych. W większości przypadków starano się w pełni zachować powieki, które następnie starannie zaszywano za pomocą nici z włókien roślinnych (Williams *et al.* 2001; Aufderheide 2003).

Najwięcej nacięć o zróżnicowanej głębokości i kierunkach stwierdzono na żuchwie. Liczne ślady zanotowano na wewnętrznej stronie, w miejscu przyczepu mięśni składających się na trzon języka *lingua*. Głębokie nacięcia obserwuje się również w miejscach przyczepu tzw. mięśni żwaczowych, tzn. grupy czterech parzystych mięśni umożliwiających żucie (Browne *et al.* 1993). Liczne bruzdy pokrywają też powierzchnię głowy kości żuchwy, określanej mianem kłykcia, oraz okolice wyrostka jarzmowego kości skroniowej. Interpretuje się je jako ślad po wycinania stawu skroniowo-żuchwowego oraz więzadeł wspomagających jego pracę. Świadczy to, że w procesie preparowania głów-trofeów żuchwa była pierwotnie oddzielana od reszty czaszki (Proulx 1971; Williams *et al.* 2001; Verano 2001). Jest to o tyle ciekawe, że w jednym z późniejszych etapów wytwarzania trofeów żuchwy starannie oplatano sznurkiem i ponownie przytwierdzano do kości jarzmowej (Tung 2007a).

Kolejny etap preparowania głów-trofeów można określić mianem tanatopraksji. Zabiegi te wykonywane były w celu zabezpieczenia ciała zmarłego oraz rekonstrukcji przyżyciowego wyglądu osobnika (ryc. 10). Jak już wspomniano, z głowy ściągano skórę, po czym starannie usuwano tkanki miękkie, tzn. tkankę luźną łączną oraz podściółkę tłuszczową (Mays 2002; Pickering, Bachman 2009). Po oczyszczeniu czaszki i ponownym przymocowaniu żuchwy oraz zabezpieczeniu pęknięć kości za pomocą żywicy ponownie naciągano warstwę skóry. Duża wagę przykładano do precyzyjnej rekonstrukcji wyglądu ofiary. Rysy twarzy odtwarzano za pomocą tekstyliów, po czym nacięcia skóry zaszywano lub łączono klejem żywicznym (Williams *et al.* 2001). Fragmentami tkanin oraz materiałami roślinnymi niejednokrotnie wypełniano wnętrze mózgoczaszki. W niektórych publikacjach materiały te są określane jako dary grobowe (Dillehay 1995), acz wydaje się, że pełniły one funkcję czysto praktyczną, wchłaniając krew, a tym samym przyspieszając proces suszenia (Browne *et al.* 1993).

Bawełną wypełniano również oczodoły oraz otwory, powstałe po usunięciu przegrody nosowej i kości sitowej. O ile w pierwszym przypadku tkaniny można uznać za jeden z elementów rekonstrukcji przyżyciowego wyglądu ofiary, o tyle w przypadku materiałów wypełniających jamę nosową interpretacja ta może budzić szereg wątpliwości. Być może miały one rolę symboliczną, zapobiegającą opuszczeniu głowy-

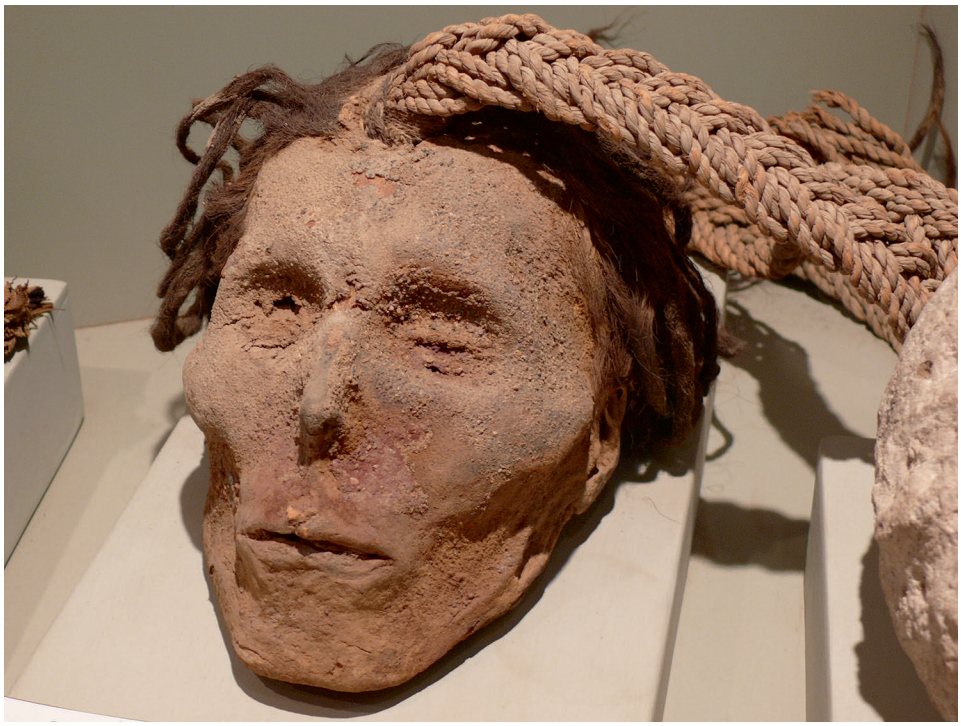

Ryc. 10. Doskonale zachowana głowa-trofeum kultury Nasca ze stanowiska Cahuachi; zbiory Museo Arqueológico Antonini w Nasca. Fot. J. Wanot

-trofeum przez siły życiowe (Drusini, Baraybar 1991; Orefici, Drusini 2003). Podobną funkcję miałby pełnić zwyczaj zaszywania ust, a niekiedy powiek ofiary[21]. Nie można też wykluczone, że zabieg ten, oprócz aspektu symbolicznego, chronił głowę przed odkształcaniem twarzy (Baraybar 1987).

Powieki zwykle zaszywano za pomocą nici wykonanych z włókien roślinnych lub wełny wielbłądowatych. Usta natomiast zamykano na różnorodne sposoby. Zwykle w warstwie skórnej, powyżej i poniżej warg ofiary, wykonywano otwory, przez które przeprowadzano dwie drzazgi wykonane z drewna huarango (Drusini, Baraybar 1991). Czasem do zamknięcia ust wykorzystywano tylko jeden, większy fragment drewna, spinając nim środkową część ust. W niektórych przypadkach do tego celu wykorzystywano igły kaktusa (Proulx 1971; 1999).

Kolejnym zabiegiem tanatopraksji było splatanie włosów w warkocze, niekiedy imponujących rozmiarów, które częstokroć znajdowano w sąsiedztwie głów-trofeów. Można je interpretować jako element wyposażenia grobowego lub pozostawione na zewnątrz włosy ofiar (Williams *et al.* 2001). Niekiedy włosy ofiary obcinano, a następnie

[21] Podobny zwyczaj obserwujemy w przypadku głów tsantsa, preparowanych przez Indian Jivaro (Rubenstein 2007).

przyszywano do szerokiej bawełnianej szarfy. Przygotowaną w ten sposób „perukę" obwiązywano wokół wypreparowanej głowy-trofeum (Williams *et al.* 2001)[22].

Wraz z głowami częstokroć znajdowane są fragmenty sznura, zwykle wystającego z otworu w kości czołowej. Jego grubość w dużej mierze zdaje się być zależna od średnicy szczeliny. Można zaobserwować, że niekiedy gruby i jednolity sznur rozdziela się na węższe, zakończone supłami. Do jego wykonania stosowano bawełnę lub wełnę wielbłądowatych. Tylko sporadycznie sznur wykonany był z włosów ofiary (Proulx 1999, Silverman 2002). Jednocześnie można zaobserwować różne sposoby mocowania sznura. Najczęściej, wewnątrz głowy wykonywano masywny węzeł, który zabezpieczał sznur przed wysuwaniem się z otworu w czaszce. Niekiedy przez dziurę w podstawie czaszki wsuwano drewniane deseczki, do których przywiązywano koniec sznura. Sporadycznie wykorzystywano wysuszony język ofiary (Silverman, Proulx 2002; Aufderheide 2003).

Preparowania głowy-trofeum był zatem niezwykle skomplikowanym procesem, wymagającym dużej umiejętności i wiedzy, co sugeruje wykonywanie tego zadania przez wyspecjalizowanych rzemieślników. Różne sposoby wykonania poszczególnych egzemplarzy i różnice w szczegółach mogą zarówno świadczyć o pewnych regionalnych uwarunkowaniach, jak i też o ewolucji technologii wytwarzania głów-trofeów. Uwagę badaczy zwraca precyzja zabiegów tanatopraksji i olbrzymia pieczołowitość rekonstrukcji przyżyciowego wyglądu ofiary. Fakt ten był podstawą do wysunięcia hipotezy, że przygotowania głów-trofeów dokonywali nie wrogowie, ale bliscy krewni (Guillén 1992).

Jak już wspominano, niektóre interpretacje idą znacznie dalej. Zgodnie z nimi wypreparowane ludzkie głowy miały należeć do zmarłych seniorów poszczególnych ludów lub wodzów plemiennych, a ich przechowywanie należy interpretować jako wyraz kultu przodków (Neira Avendaño, Coelho 1972). Jednakże możliwość stosunkowo precyzyjnego określenia wieku ofiar neguje teorie wiążące głowy-trofea z kultem przodków. Ponadto, badania etnograficzne wykazują, że staranne preparowanie trofeów niekoniecznie musi się wiązać z szacunkiem lub troską o zmarłego. Przykładowo Indianie Jivaro starannie preparowali pozyskane z wrogów trofea wojenne, aby uzyskać kontrolę nad mocą/duszą zmarłego (Harner 1972).

Ogrom czasu i wysiłku niezbędnego do wytworzenia głowy trofeum podkreśla rytualne znaczenie głów. Staranne przygotowanie sugeruje też, że nie były one deponowane wkrótce po „wytworzeniu". Prawdopodobnie każda głowa przez dłuższy czas wykorzystywana była podczas rytuałów i obrzędów. Potwierdzają to zarówno analizy ikonografii Nasca, jak i traseologiczne badania poszczególnych głów.

[22] Wśród analizowanych obiektów tylko w jednym przypadku odnotowano stosowanie tego rodzaju praktyk.

6.4. Ślady użytkowania

Badania mikroskopowe pozwalają na analizę różnego rodzaju śladów, interpretowanych jako dowód na pełnienie przez głowy-trofea funkcji rytualnej. Najbardziej dostrzegalne są ślady przetarcia kości oraz długotrwałego polerowania w okolicy otworu w łusce czołowej, tzn. miejsca, gdzie sznur stykał się czaszką. Obserwacja ta potwierdza sceny znajdowane w ikonografii kultury Nasca, gdzie widać, jak kapłani noszą głowy-trofea zawieszone na sznurze.

Kolejnym dowodem użytkowania głów-trofeów poprzedzającego moment ich złożenia są relatywnie częste ślady odprysków szkliwa zębów. Badania laboratoryjne ujawniły, że zostały one wykonane *postmortem* (Browne *et al.* 1993). Wiele z tych zaobserwowanych zmian w obrębie struktury zębów wymagało dużej siły, co raczej wyklucza ich powstanie na skutek procesów tafonomicznych (Williams *et al.* 2001).

Ślady naprawiania – zszywania skóry nićmi oraz zabezpieczania pęknięć kości żywicą, świadczą o istotnej roli głów-trofeów oraz ich dużej wartości. Istotny jest również fakt, że pomimo licznych dowodów długotrwałego użytkowania, nie zaobserwowano żadnych śladów płowienia. Żaden egzemplarz (oczywiście poza czaszkami pochodzących z obiektów zdewastowanych przez *huaqueros*) nie wykazuje śladów ekspozycji na słońce (Browne *et al.* 1993; Socha 2013). Zdaniem badaczy, wskazuje to na przechowywanie czaszek w miejscu, gdzie nie były narażone na działanie promieni słonecznych (Coelho 1972).

Warto też zauważyć: pomimo że badania osteologiczne i analizy traseologiczne wykazały liczne ślady użytkowania głów-trofeów przed depozycją, to najistotniejszych danych, dotyczących sposobu wykorzystywania wypreparowanych ludzkich głów, dostarcza analiza ikonografii kultury Nasca. Jednym z najczęściej spotykanych motywów ikonograficznych są bowiem wizerunki głów-trofeów, będących nieodłącznym elementem scen rytualnych i ceremonii odprawianych przez kapłanów (Proulx 2006).

7. WNIOSKI KOŃCOWE

Dekapitacja, proces preparowania i rytualnego wykorzystywania głów-trofeów, to niewątpliwie zjawisko niezwykle złożone. Przedstawienie konkluzji odnośnie do społecznej tożsamości i geograficznego pochodzenia ofiar, a także sposobów preparowania, użytkowania i depozycji głów-trofeów, jest możliwe dzięki wykorzystaniu obszernego materiału porównawczego, który obejmuje 176 obiektów, pochodzących z różnych prac wykopaliskowych realizowanych na obszarze kulturowym Nasca. Dzięki dużej ilości materiału porównawczego, możliwe było spojrzenie na badane zagadnienie ze zgoła odmiennej perspektywy.

Wykorzystanie interdyscyplinarnych badań poszczególnych głów-trofeów ukazało w nowym świetle zagadnienie samego procesu preparowania głów-trofeów, ale także znaczenia tych obiektów w kulturze Nasca. Jednocześnie badania umożliwiły zdefiniowanie społecznej tożsamości zdekapitowanych osób oraz potwierdziły fakt

celowego doboru osób przeznaczonych na ofiarę. Natomiast wykorzystanie dostępnych statystyk dotyczących płci i wieku osobników, potwierdziły dominację w tej grupie znalezisk głów-trofeów pochodzących od dorosłych, zdrowych mężczyzn.

Wyniki badań traseologicznych umożliwiły prześledzenie metod preparowania głów-trofeów i skomplikowanych zabiegów tanatopraksji, w celu odtworzenia wyglądu osobników oraz zabezpieczenie głów przed dekompozycją.

Przeprowadzona analiza 176 głów-trofeów pozwala na wyciągnięcie wniosku co do sposobów i celów preparowania głów – wskazując na ich zmienność w aspekcie regionalnym i czasowym. Wyniki badań materiału archeologicznego potwierdziły też rozmaite źródła pochodzenia poszczególnych głów-trofeów, jak również różnorodność metod ich preparowania i zabezpieczania. Jednocześnie zaobserwowano znaczne rozbieżności odnośnie do wieku i płci osobników przeznaczonych do pełnienia funkcji ofiar.

Z całą stanowczością należy podkreślić, że nie powinno się uporczywie poszukiwać jednoznacznego, linearnego i prostego wytłumaczenia tak skomplikowanego zagadnienia, jakim jest dekapitacja i użytkowanie głów-trofeów. Uzyskane w pracy wyniki dobitnie wykazują, że różne – niekiedy przeciwstawne – teorie nie zawsze muszą się wykluczać. Tak więc niektóre koncepcje, niejednokrotnie przedstawiane w literaturze przedmiotu jako antagonistyczne, w rzeczywistości mogą być komplementarne względem siebie.

Analiza ikonografii wskazuje na znaczące diachroniczne zmiany, które zachodziły w społeczeństwie i politycznym środowisku Nasca. Fakt ten dodatkowo przemawia za wnioskiem, że zjawisko preparowania głów-trofeów nie było homogeniczne na całym obszarze południowego wybrzeża Peru, a funkcja badanych obiektów częstokroć ulegała zmianom. Ponadto analiza zawartości izotopów węgla, strontu i tlenu oraz powszechne występowania intencjonalnych deformacji charakterystycznych dla społeczności kultury Nasca, wyraźnie pokazują, że badane zjawisko mogło mieć charakter zdecydowanie bardziej lokalny, niż do tej pory sądzono. Wyniki przeprowadzonych analiz potwierdziły też bezpośredni związek głów-trofeów z szeroko pojętą sferą wierzeń religijnych ludności kultury Nasca. Jednocześnie w toku prowadzonych analiz zdyskredytowane zostały teorie, głoszące związek wypreparowanych ludzkich głów z kultem przodków.

Tak więc głowy-trofea wydają się związane z szeregiem różnego rodzaju ceremonii, wierzeń i rytuałów przejścia, których nie da się zrekonstruować na podstawie materialnych pozostałości. Analiza skomplikowanych zwyczajów i wierzeń związanych z preparowaniem głów-trofeów w plemionach Jívaro czy Munduruku dobitnie przypomina o ograniczonych możliwościach interpretacyjnych pozyskiwanych materiałów archeologicznych. Należy pamiętać, że jakiekolwiek wnioski dotyczące szeroko rozumianej sfery wierzeń religijnych w dużej mierze opierają się więc na domysłach. Uwidocznione w pracy ograniczenia warsztatowe archeologii powodują, że wiele pytań dotyczących zjawiska dekapitacji i rytualnego wykorzystania głów-trofeów w kulturze Nasca nadal pozostaje bez odpowiedzi.

Być może bez rozwoju nowych technik badania szczątków ludzkich, nigdy nie będzie można w pełni odpowiedzieć na pytania dotyczące funkcji pełnionej przez głowy-trofea w kulturze Nasca. Pozostaje mieć nadzieję, że wyniki interdyscyplinarnych badań prowadzonych z wykorzystaniem najnowszych zdobyczy technologii, w znaczący sposób zwiększą współczesne zrozumienie obrzędowości prekolumbijskich społeczeństw. Tak więc przed obecnymi i przyszłymi pokoleniami badaczy wciąż stoi wiele wyzwań.

LITERATURA

Arkush E., Stanish Ch. 2005. Interpreting conflict in the ancient Andes: implications for the archaeology of warfare, Current Anthropology 46, Chicago: University of Chicago Press, 3–28.

Arkush E., Tung T. 2013. Patterns of War in the Andes from the Archaic to the Late Horizon: Insights from Settlement Patterns and Cranial Trauma, New York: Journal of Archaeological Research 21, 307–369.

Arnold D., Hastorf Ch. 2008. Heads of state: icons, power and politics in the ancient and modern Andes, Walnut Creek: Left Coast Press.

Aufderheide A. 2003. The scientific study of mummies, Cambridge: Cambridge University Press.

Bachir B.A., Llanos Ó.D.J. 2006. The Great Temple at the Ceremonial Site of Cahuachi, Dimension Antropologica 38, 49–86.

Baraybar J.P. 1987. Cabezas trofeos Nasca: nuevas evidincias, Lima: Gaceta Arquelogica Andina 15, 6–10.

Browne D., Garcia R., Silverman H. 1993. A Cache of 48 Nasca Trophy Heads from Cerro Carapo, Peru, Washington: Latin American Antiquity 4 (3), 274–294.

Burger R. 1984. The Prehistoric Occupation of Chavin de Huantar, Peru, Berkeley: University of California Press.

Burger R. 1992. Chavin and the Origins of Andean Civilization, New York: Thames and Hudson.

Cáceres M. J. 2005. Tejidos del Peru Prehispanico, Lima.

Carmichael P. 1988. Nasca Mortuary Customs: Death and Ancient Society on the South Coast of Peru, Ph.D. Dissertation, Department of Archaeology, Calgary: University of Calgary.

Carmichael P. 1995. Nasca burial patterns: social structure and morturary ideology, (w:) T. Dillehay (red.), Tombs for the living: Andean Mortuary Practices, Washington, 161–188.

Carod-Artal F.J. 2012. El culto a los cráneos. Cabezas trofeo y tzantzas en la América precolombina, Revista de Neurología 55 (2), Barcelona, 111–120.

Coelho V. 1972. Enterramentos de cabeças de cultura Nasca, Departamento de Comunicación y Artes, Sao Paulo: Universidad de Sao Paulo.

Conlee Ch., Buzon M., Gutierrez A., Simonetti A., Creaser R. 2007. Decapitation and Rebirth: A Headless Burial from Nasca, Peru, Current Archeology 48, London, 438–445.

Conlee Ch., Buzon M., Noriega A., Simonetti A., Creaser R. 2009. Identifying foreigners versus locals in a burial population from Nasca, Peru: An investigation using strontium isotope analysis, Journal of Archaeological Science 36 (12), 2755-2764.

Cordy-Collins A. 2001. Decapitation in Cupisnique and early Moche societies, (w:) E. Benson, E. Cook (red.), Ritual Sacrifice in Ancient Peru, Austin, 21–34.

DeLeonardis L. 2000. The Body Context: Interpreting Early Nasca Decapitated Burials, Latin American Antiquity 11 (4), Washington: Society for American Archaeology, 363–386.

DeLeonardis L. 2001. Dressed to kill: Costume and Context in Nasca Decapitation Imagery, Berkeley: Institute of the Andean Studies.

Dillehay T. 1995. Tombs for the Living: Andean Mortuary Practices, Washington.

Doering H.U. 1958. Bericht über archäologische Feldarbeiten in Perú, Ethnos: Journal of Anthropology 23 (2-4), Stockholm, 67–99.

Doering H.U. 1959. Bericht über archäologische Feldarbeiten in Perú II, Ethnos: Journal of Anthropology 24 (1-2), Stockholm, 1–32.
Drusini A., Baraybar J.P. 1991. Anthropological study of Nasca trophy heads, Homo 41, 251–265.
Engel F. 1963. A Pre-ceramic settlement on the central coast of Peru: Asia, Unit 1. Philadelphia: American Philosophical Society 53 (3), 1–139.
Finucane B.C. 2008. Trophy heads from Nawinpukio, Peru: Physical and chemical analysis of Huarpa-era modified human remains, American Journal of Physical Anthropology 135 (1), Washington, 75–84.
Forgey K. 2006. Investigating the origins and function of Nasca trophy heads using osteological and ancient DNA analyses, Chicago: University of Illinois at Chicago.
Forgey K., Williams S.R. 2003. Cabezas trofeo Nasca: Evidencias osteológicas y arqueológicas de la colección Kroeber, Revista Andina 36, Lima, 237–261.
Forgey K., Williams S.R. 2004. Ancient DNA Study of Nasca Trophy Heads, Montreal.
Forgey K., Williams S.R. 2005. Were Nasca trophy heads war trophies or revered ancestors?, (w:) G. Rakita, J. Buikstra, L. Beck, S. Williams (red.), Interacting with the dead: Perspectives on mortuary archaeology for the new millenniun, Gainesville: University Press of Florida, 251–276.
Guillén S. 1992. The Chinchorro culture: mummies and crania in the reconstruction of preceramic coastal adaptation in the South Central Andes, Ann Arbor.
Harner M. 1972. The Jivaro: People of the Sacred Waterfall, Garden City: Doubleday Natural History Press.
Hastorf Ch. 2003. Community with the ancestors: Ceremonies and social memory in the Middle Formative at Chiripa, Bolivia, Journal of Anthropological Archaeology, 22 (4), 305–332.
Hill E. 2006. Moche Skulls in Cross-Cultural Perspective, (w:) M. Bonogofsky (red.), Skull Collection, Modification and Decoration, Oxford: British Archaeological Reports 1539, 91-100.
Kellner C.M. 2002. Coping with Environmental and Social Challenges in Prehistoric Peru: Bioarchaeological analyses of Nasca Populations, Santa Barbara: University of California.
Kellner C.M. 2006. Wari imperial influence on Nasca head taking practices, (w:) M. Bonogofsky (red.), Skull Collection, Modification and Decoration, Oxford: British Archaeological Reports 1539, 101–111.
Knudson K., Williams S.R., Osborn R., Forgey K., Williams P.R. 2009. The geographic origins of Nasca trophy heads using strontium, oxygen and carbon isotope data, Journal of Anthopological Archaeology 28, 244–257.
Kroeber A., Collier D. 1998. The Archaeology and Pottery of Nazca, Peru: Alfred L. Kroeber's 1926 expedition, Walnut Creek: Altamira Press.
Mays S. 2002. The archaeology of human bones, London: Taylor and Francis Library.
Mendoza A.B. 1970. Arqueologia peruana Sechin: Sintesis y evaluacion critica del problema, Boletín Bibliográfico de Antropología Americana 33, 201–221.
Menzel D., Rowe J.H., Dawson L. 1964. The Paracas Pottery of Ica: A Study in Style and Time, American Archaeology and Ethnology 50, Berkeley: University of California Press.
Neira Avendaño M., Coelho V. 1972. Enterramientos de cabezas de la cultura Nasca, São Paulo: Revista de Museu Paulista 20, 109–142.
Ogburn D. 2006. Human trophies in the late pre-Hispanic Andes: striving for status and maintaining power among the Incas and other societies, (w:) R. Chacon, D. Dye (red.), The Taking and Displaying of Trophy Heads by Amerindians, New York, 505–522.
Orefici G. 1992. Nasca: Archeologia per una ricostruzione storica, Milan: Jaca Books.
Orefici G. 1993. Nasca: Arte e Societa del Popolo dei Geoglifi, Milan: Jaca Books.
Orefici G. 2012. Cahuachi. Capital Teocrática Nasca, Lima: Universidad de San Martin de Porres.
Orefici G., Drusini A. 2003. Nasca. Hipotesis y evidencias de su desarrollo cultural, Documentos e investigaciones 2, Brescia: Centro italiano studi e ricerche archeologiche precolombiane.
Orlove B. 1994. Sticks and stones: battles and play in the southern Peruvian Andes, (w:) D. Pool (red.), Unruly Order: Violence, Power, and Cultural Identity in the High Provinces of Southern Peru, Boulder, 133–164.

Pezzia A. 1968. Ica y el Peru Precolombino: Arqueologia de la Provincia de Ica, Ica: Ojeda.
Pezzia A. 1969. Guia del mapa arqueologico pictografico del Departamento de Ica, Lima: Editorial Italperu.
Piasecki K. 1999. Estructura antropológica del Perú prehispánico, Światowit supplement series H: Anthropology I, Warszawa.
Pickering R., Bachman D. 2009. The Use of Forensic Archaeology, Boca Raton: Taylor & Francis Group.
Proulx D.A. 1970. Nasca Gravelots in the Uhle Collection from the Ica Valley, Peru, Research Report 5, Department of Anthropology, Amherst: University of Massachusetts.
Proulx D.A. 1971. Headhunting in Ancient Peru, Archaeology 24 (1), New York: Archaeological Institute of America, 16–21.
Proulx D.A. 1989. Nasca trophy heads: Victims of warfare or ritual sacrifice?, (w:) D. Tkaczuk, B. Vivian (red.), Cultures in conflict: Current archaeological perspectives, Calgary: Archaeological Association of the University of Calgary, 73–85.
Proulx D.A. 1999. Nasca Headhunting and the Ritual Use of Trophy Heads, (w:) J. Rickenbach (red.), Nasca: Geheimnisvolle Zeichen im Alten Peru, Zürich: Museum Rietberg, 79–87.
Proulx D.A. 2001. Ritual uses of trophy heads in ancient Nasca society, (w:) E. Benson, A. Cook (red.), Ritual Sacrifice in Ancient Peru, Austin: University of Texas Press, 119–136.
Proulx D.A. 2006. A Sourcebook of Nasca Ceramic Iconography, Iowa City: University of Iowa Press.
Reichlen B.P. 1973. Un craneo de Chavin de Huantar, Peru, Revista del Museo Nacional 39, Lima, 143–151.
Riddell F. . 1986. Report of Archaeological Fieldwork in the Acari and Yauca valleys, Arequipa, Peru, 1985, Sacramento: California Institute for Peruvian Studies.
Rubenstein S. 2007. A circulation, accumulation, and the power of Shuar shrunken heads, Cultural Anthropology 22 (3), 357–399.
Rubini A. 1957. Catalogo de la coleccion arqueologia de Aldo Rubini Drago, Hacienda Ocucaje, Ica: Museo Regional de Ica.
Silverman H. 1986. Cahuachi: an Andean ceremonial center, Austin: University of Texas.
Silverman H. 1993. Cahuachi in the ancient Nasca world, Iowa: University of Iowa Press.
Silverman H. 2002. Ancient Nasca settlement and society, Iowa: University of Iowa Press.
Silverman H., Proulx D.A. 2002. The Nasca, Oxford: Blackwell Publishers.
Smith C.P. 2003. Bodies of evidence: interpreting human decapitation during early intermediate period in the Acari Valley, South Coast, Peru. Vancouver: The University of British Columbia.
Socha D. 2013. Znaczenie społeczne głów-trofeów w kulturach Nazca i Wari, Antropologia Religii V, Warszawa, 6–15.
Strong W.D. 1957. Paracas, Nazca, and Tiahuanacoid Cultural Relationships in South Coastal Peru, Memoirs of the Society for American Archaeology 13, Salt Lake City: Society for American Archaeology, 1–48.
Sutter R.C., Cortez R.J. 2005. The Nature of Moche Human Sacrifice. A Bio-Archaeological Perspective, Current Anthropology 46 (4), Chicago: University of Chicago Press, 521–549.
Szykulski J. 2010. Starożytne Peru, Wrocław: Złota Seria Uniwersytetu Wrocławskiego 5.
Szykulski J. 2013. Dawne i obecne społeczności strefy Andów, Poznań: Muzeum Archeologiczne w Poznaniu.
Tello J.C. 1917. Los antiguos cementerios del valle de Nazca, Washington: Proceedings of the Second Pan American Scientific Congress 1, 283–291.
Tello J.C. 1918. El uso de las cabezas humanas artificialmente momificadas y su representacion en el antiguo arte peruano, Lima: Revista Universitaria 2, 477–533.
Tello J.C. 1942. Origen y desarrollo de las civilizaciones prehistóricas andinas, Lima.
Tello J.C. 1959. Paracas: Primera Parte, Lima: Empressa Grafica T. Scheuch S.A.
Tung T. 2007a. From corporeality to sanctity: Transforming bodies into trophy heads in the pre-hispanic Andes, (w:) R. Chacon, D. Dye (red.), The Taking and Displaying of Human Body Parts as Trophies by Amerindians, New York, 481–504.

Tung T. 2007b. Trauma and Violence in the Wari Empire of the Peruvian Andes: Warfare, Raids, and Ritual Fights, American Journal of Physical Anthropology 133, Washington, 941–956.
Tung T. 2008. Dismembering Bodies for Display: A Bioarchaeological Study of Trophy Heads from the Wari Site of Conchopata, Peru, American Journal of Physical Anthropology 136, Washington, 294–308.
Tung T., Knudson K. 2008. Social Identities and Geographical Origins of Wari Trophy Heads from Conchopata, Peru, Current Anthropology 49, Chicago: University of Chicago Press, 915–925.
Tung T., Knudson K. 2010. Childhood lost: abductions, sacrifice and trophy heads of children in the Wari Empire of the ancient Andes, Latin American Antiquity 21 (1), Washington: Society for American Archaeology, 44–66.
Uhle M. 1901. Die deformierten Kopfe von peruanischen Mumien und die Uta-Krankheit, Berlin: Verhandlungen der Berliner Besellergeselschaft fur Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Jahrgang 33, 404–408.
Uhle M. 1906. Aus Meinem Bericht über die Ergebnisse meiner Reise nach Südamerika 1899-1901, Stuttgart: Obchody 14. Międzynarodowego Kongresu Amerykanistów, 581–592.
Uhle M. 1914. The Nazca Pottery of Ancient Peru, Davenport: Davenport Academy of Sciences 13, 1–16.
Valdez L. 1994. Cahuachi: New Evidence for an Early Nasca Ceremonial Role, Current Anthropology 35 (5), Chicago: The University of Chicago Press, 675–679.
Valdez L., Williams J., Bettcher K., Dausse L. 2010. Decapitación y cabezas humanas del valle de Acarí, Perú, Arqueología y Sociedad 22, San Marcos, 39–54.
Vaughn K.J., Eerkens J., Lipo C., Sakai S., Schreiber K. 2014. It's about time?, Testing the Dawson ceramic seriation using luminescence dating, Southern Nasca Region, Peru, Latin American Antiquity 25 (4), Washington, 449–461.
Vaughn K.J., Van Gujseghem H. 2008. Regional integration and the built environment in middle--range societies: Paracas and early Nasca houses and communities, Journal of Anthropological Archaeology 27, 111–130.
Verano J. 1995. Where do they rest?, The treatment of human offerings and trophies in ancient Peru, (w:) T. Dillehay (red.), Tombs for the living: Andean mortuary practices, Washington: Dumbarton Oaks, 189–227.
Verano J. 1998. Disease in South American Mummies, (w:) A. Cockburn Aidan, E. Cockburn, T. Reyman (red.), Mummies, Disease and Ancient Cultures, Cambridge: Cambridge University Press, 215–234.
Verano J. 2001. The physical evidence of human sacrifice in Ancient Peru, (w:) E. Benson, A. Cook (red.), Ritual Sacrifice in Ancient Peru, Austin: University of Texas Press, 165–184.
Verano J. 2003. Mummified Trophy Heads from Peru: Diagnostic Features and Medicolegal Significance, Journal of Forensic Sciences 48, 525–530.
Verano J. 2008. Trophy head-taking and human sacrifice in Andean South America, (w:) H. Silverman (red.), Handbook of South American Archaeology, New York, 1045–1058.
Verano J., Uceda S., Chapdelaine C., Tello R., Paredes M., Pimentel V. 1990. Modified human skulls from the urban sector of the pyramids of Moche, Northern Peru, Latin American Antiquity 10 (1), Washington, 59–70.
Williams S.R., Forgey K., Klarich E. 2001. An Osteological Study of Nasca Trophy Heads Collected by A.L. Kroeber During the Marshall Field Expeditions to Peru, Fieldana Anthropology New Series 33, Chicago: Field Museum of Natural History.
Zevallos J.C. 2013. Hallazgo de una cabeza cercenada ("cabeza trofeo") en el valle de Nasca (Perú): Detrás del ritual y la víctima, Estudios Atacameños 46, Antofagasta, 61–82.